217 V. Guroian, Armenia, in: The Encyclopedia of Christianity, Vol. 1. Ed. by E. Fahlbusch..., Grand Rapids .... 1999, (125-127) 126.

218 Vgl. Seibt[179] 131: Befreiung Grigors ca. 313; Taufe Trdats ca. 315. Zögernd nur schließt sich Mahé[92] 111 der Datierung an ("Vielleicht hat sich Trdat erst dann (sc. nach dem Toleranzedikt des Galerius) zum Christentum bekehrt"). Vgl. hier Anm. 192. Im Verlagsprospekt der Österr. Akademie der Wissenschaften hieß es bereits: "Es wurde weitgehend darüber Einigung erzielt, dass eine Bekehrung des Königs Großarmeniens, Trdat/Tiridates, im traditionell angenommenen Jahr 301 unhaltbar wäre und viel eher an eine Datierung um 314 zu denken ist". In ZAC 5, 2001, 186-188 hat W. Seibt selbst über Verlauf und Ergebnisse des Symposiums berichtet.

219 Vgl. Grousset[78] 124. Grousset geriet mit dieser korrekten Beobachtung in einen unlösbaren Konflikt mit dem kurz (122) zuvor vertretenen Datum 288 für die offizielle Konversion des Königs.

220 Vgl. M. Van Esbroeck, Saint Grégoire d'Arménie et sa didascalie, Le Muséon 102, 1989, (131–145) 137. Ihm stimmt vorsichtig jetzt auch Seibt[179] 129 mit Anm. 40 zu.

221 In der jüngsten mir bekannten Publikation Van Esbroecks wird das Konzil von Neokaisareia in den Zeitraum "zwischen 314 und 320" datiert: M. Van Esbroeck, Zwei armenische Listen mit Konzilien bis zum Jahre 726, AHC 32, 2000, [264-302] 267 Anm. 13.

222 Vgl. Garsoïan[7] 455- 456.

223 So zuletzt auch Garsoïan[8] 4. Vgl. hingegen Van Esbroeck[220]145. Vgl. schon die Diskussion in meiner Habilitationsschrift[147] 88 –89.

224 Vgl. Van Esbroeck[220]133: *Il n' y a pas lieu de changer substantiellement la date de l'ordination de Grégoire. Cette chronologie donne l'année 315".* Der Text ist in meiner Habilitationsschrift[147] 89 nicht präzise paraphrasiert worden. Vgl. jetzt allerdings Van Esbroeck[221].

225 Ich nehme kein Intervall zwischen "Konversion" und (öffentlichem) "Übertritt" zum Christentum an, wiewohl dies gelegentlich geschieht.

226 Vgl. Thomson[148] lxix-lxx.

227 Als jüngste mir bekannte Arbeit zitiere ich nur P. Barceló, Constantins Visionen: Zwischen Apollo und Christus, in: Humanitas-Beiträge zur antiken Kulturgeschichte. Festschrift für Gunther Gottlieb zum 65. Geburtstag. Hrsg. v. P. Barceló und V. Rosenberger in Verbindung mit V. Dotterweich, Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg. Nr. 65. Historisch-sozialwissenschaftliche Reihe, München 2001, 45-61. Vgl. auch das gehaltvolle, von E. Mühlenberg herausgegebene Werk "Die Konstantinische Wende" (Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie 13, Gütersloh 1998).

228 Vgl. E. V. Gulbekian, The Conversion of King Trdat and Khorenatsi's *History of the Armenians*, Le Muséon 90, 1977, (49-62) 51-52. Vgl. auch die Darlegung in meiner Habilitationsschrift[147] 105-112. Wichtig vor allem ist M. Van Esbroeck, Legends about Constantine in Armenian, in: Th. J. Samuelian (Ed.), Classical Armenian Culture. Influences and Creativity, University of Pennsylvania. Armenian Texts and Studies 4, Chico 1982, 79-101.

229 Vgl. Yuzbashian[216] 166 (im Rahmen der Diskussion).

230 E. Ter-Minassiantz hatte dies in seiner Dissertation (bei A. von Harnack) am Anfang des vergangenen Jahrhunderts schon betont: Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts nach den armenischen und syrischen Quellen bearbeitet, TU N. F. XI 4, Leipzig 1904.

231 Anders Hage[66] 43.

232 So G. Winkler in einem 2001 gehaltenen Referat anlässlich der 1700-Jahr-Feier der Christianisierung Armeniens; zit. bei Halfter[145] 43.

Eine verkürzte Fassung des Beitrags trug ich am 25.1. 2002 am Institut für Klassische Altertumskunde der Universität Kiel vor. Dem Einladenden, Herrn Kollegen J. Wiesehöfer, sowie den Teilnahmern/innen an der anschließenden Diskussion möchte ich hier danken. Herr Doz. A. Luther (Berlin) hat eine frühere Fassung des Beitrags durchgelesen und wertvolle Hinweise beigesteuert. Dafür sei auch ihm sehr herzlich gedankt.

ՏԵՐ ԵՂԻՇԷ ՍԱՐԲԱՆԿԱՑՈՒ ՀՐՈՑ ԵՐԿԻՐ «ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ» ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐԱՑԱՑՏ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պաւել Չոբանեան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ժե-ԺԷ դարերը համաշխարհային պատմութեան մէջ բնութագրւում են որպէս Աշխարհագրական յայտնագործութիւնների ժամանակաշրջան: Մովային համարձակ ճանապարհորդութիւնները ունեցան կարեւոր բացայայտումներ, մեծապէս ընդլայնեցին ու ճշգրտեցին մարդկութեան մինչ այդ ունեցած պատկերացումները երկրագնդի աշխարհագրական նկարագրի ամբողջական ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան բնագաւառում: Նման ձեռնարկումները շարունակուեցին նաեւ հետագայ ԺԷ-ԺԸ դարերում՝ առաւել հանգամանօրէն իւրացնելով ու գործնական հողի վրայ դնելով աշխարհագրական յայտնագործումների արդիւնքները: Նոր մայրցամաքի յայտնագործումն ու իւրացումը յանգեցրեց համաշխարհային սոցիալական ու տնտեսական, գիտական ու քաղաքական կարեւոր վերափոխումների: Համաշխարհային այդ գործընթացի մէջ ընդգրկուած էին այդ գործիչները, որոնք մինչ նաեւ հայազգի գործիչներ, որոնք մինչ այդ էլ կարեւոր դերակատարում ունէին Արեւելք-Արեւմուտք բազմակողմ փոխյարաբերութիւններում: Հեռաւոր ծովագնացութեանն ու աշխարհագրական յայտնագործութիւններին հայոց մասնակցութիւնը հայագիտութեան էլուսաբանուած հարցերից է:

Միջերկրածովեան աւազանի երկրների հետ հայոց յարաբերութիւնները առաւել յաճախացել էին Կիլիկեան Հայոց պետութեան ստեղծումից յետոյ: Կիլիկիայի Այաս նաւահանգիստը Արեւելքը Միջերկրածովեան աւազանի երկրների հետ կապող գլխաւոր օղակներից մէկն էր[1]:

Հայ վաճառականութիւնն ու աշխարհագրագէտ-ճանապարհորդները եւս ընդգրկուած էին աշխարհի տարբեր երկրամասերի ուսումնասիրութեան գործին, որի արդիւնքներից մէկն ու վկայութիւնն է «Անուանք քաղաքաց Հնդկաց եւ Պարսից» երկի ստեղծման փաստը դեռեւս ԺԲ դարում[2]: Քաղաքակրթական առաջընթացի գործընթացին հայազգի գործիչների ընդգրկուելուն ուշ միջնադարում նպաստել են նաեւ հայ բնակչութեան ունեցած մշտական կապերը եւրոպական կեանքին, Եւրոպայի տարբեր երկրներում նրանց բնակութիւն հաստատելու պարագան[3]:

Արդէն իսկ ԺԴ դարում հայ բնակչութեան առկայութիւն է արձանագրւում Մորէայում[4]:

1395 թ. Բարսեղի որդի Անտոնի թողած կտակից յայտնի է դառնում, որ բնակուելով Վենետիկում, նա զբաղուել է հեռաւոր նաւագնացութիւններով[5]: Վենետիկի նաւաշինարանում ու նաւահանգստում աշխատել են հայազգի վարպետներ, իսկ ոմն Եղիայի որդի Պետրոս յիշւում է որպէս նաւապետ (Capitan): Ուշագրաւ է, որ 1484 թ. Մորէայի Սապիենցա կղզում Օսմանեան պետութեան դէմ տեղի ունեցած նաւամարտում Վենետիկեան նաւատորմի երրորդ խմբի առաջնորդն էր Հայ-Աղուան (Armenio Alban) կոչուած անձնաւորութիւնը[6]: Վենետիկում եղել են հայազգի այլ նաւատէրեր ու նաւավարներ[7]: ԺԶ դարում Վենետիկի նաւարանում ջրասոյզ նաւերը ծովի յատակից բարձրացնելու իր յայտնագործած միջոց-

© National Library of Armenia

ներով յայտնի է եղել հայազգի Անտոն Սուրեանը[8]:

Կիլիկեան պետութեան կործանումից յետոյ Միջերկրածովեան աւազանում առաւել յաճախացել է ջուղահայ վաճառականութեան գործունէութիւնը[9]: Նրանք կարեւոր դերակատարում են ունեցել Արեւելք-Արեւմուտք առեւտրական յարաբերութիւններում՝ ունենալով ինչպէս սեփական ծովային նաւեր[10], այնպէս էլ յաճախ դիմելով օտար նաւերի վարձակալութիւնների[11]:

Երուսաղէմի հայոց միաբանութեան անդամ Եղիա Բեթղեհեմցին, 1690-1699 թթ. նուիրակութեամբ այցելելով Իսպանիա[12], Գալիայի եւ Իսպանիայի թագաւորներին է տարել Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի նամակը, որտեղ խնդրւում էր գերի չվերցնել եւ չստրկացնել բռնագրաւուած նաւերում եղած հայ նաւաստիներին, այլ ազատ արձակել՝ որպէս քրիստոնեայ եւ բարեկամ ժողովրդի զաւակների: Պատրիարքարանի խնդրանքով Իսպանիայի թագաւորին միջնորդագիր էր յղել նաեւ Հռոմի պապը՝ առաջարկելով բաւարարում տալ հայոց պատրիարքարանի խնդրանքին[13]: Օգոստինոս Բաջեցին, իր ճանապարհորդութեան ընթացքում այցելելով Մադրիդ, այնտեղ հանդիպել էր հայազգի մի եպիսկոպոսի, որի մասին ասւում է, թէ «Մէկ հայի եպիսկոպոս[14] կայր այս քաղաքումս. Ա [1]. շաբաթ հետն կացի. Աստուած իւր բարի տայ, խիստ լաւ ընկալաւ մեզ»[15]:

Միջերկրականից Հոլանդիա նաւարկութեան ժամանակ, Ատլանտեանի ափամերձ քաղաքներում առեւտրական գործունէութիւն ծաւալելու պարագայում եւ կամ ուխտագնացութիւնների ընթացքում հայ վաճառականները յաճախ են հանդրուանել նաեւ կադիքսում[16]: Հայերի ա-

Բրանդենբուրգը դիմում է Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիա հարցումով՝ կարո՞ղ է ինքը նրանց վերցնել իր հովանու ներքոյ, որպէսզի նրանք օգտուեն այն բոլոր իրաւունքներից ու արտօնութիւններից, ինչ ունեն ռուսահպատակները: Ստացած դրական պատասխանի հիման վրայ կադիքսում Ռուսաստանի հովանաւորութիւն են ստանում. 1767 թ. – 18 մարդ, 1768 թ. – 20, 1769 թ. – 19, 1771 թ. – 12, 1772 թ. – 25, 1774 թ. – 23, 1783 թ. – 21 մարդ[20]:

Հայազգի նաւավարների կողմից Միջերկրածովեան աւազանից դուրս նաւարկելու եւ Ատլանտեանով դէպի Ամերիկայի նորայայտ մայրցամաք, որ երկար ժամանակ պարզապէս անուանւում էր Նոր աշխարհ կամ Նոր երկիր, ուղեւորուելու մասին առաջին հաւաստի վկայութիւն է ԺԷ դարի ստորեւ հրատարակուող նկարագրութիւնը: Նոր մայրցամաքի գոյութեան ու նրա բնիկների հետ հին աշխարհի յարաբերութիւնների մասին փաստեր յայտնի էին դեռեւս մինչ աշխարհագրական յայտնագործութիւնների դարաշրջանը[21], ուստի միանգամայն տրամաբանական է նաեւ նախորդ դարաշրջաններում այցելուների կողմից այնտեղ դրւոր արձանագրումների առկայութիւնը[22]: Աւելին՝ ԺԶ դարի յայտնագործութիւնները դեռեւս չէին յանգեցրել մայրցամաքի զանգուածային բնակեցմանը եւ աստիճանաբար յայտնագործւում էին մայրցամաքի նորանոր հատուածներ: Հայոց կատարած ճանապարհորդութիւնները դէպի Արեւմուտք պայմանաւորւում կամ թեւերմուտք պայմանաւորւում էին ոչ միայն առեւտրա-տնտեսական, այլեւ քաղաքական, մշակութային ու եկեղեցական խնդիրներով[23]:

ԺԵ դարի վերջերին Մարտիրոս Երզնկացի եպիսկոպոսը, անցաթուղթ ունենալով Հռոմի պապի յանձնարարական նամակը[24] եւ այցելելով Կոմպոստելայի Սուրբ Յակոբ, Իսպանիայի հիւսիսային ափերով հայրենիք վերադարձի ընթացքին կենդարիա (Quetaria) քաղաքում[25] նաւ նստելով եւ 67/68 օր Ատլանտեանում նաւարկելուց յետոյ ափ իջնելով Կադիքսում, բաժանուել է դէպի անյայտ եզերքներ նաւարկելու համար նախապատրաստուած նաւից, 1495 թ. այցելել Սեւիլիա, տեսել Իզաբելա թագուհուն[26] եւ վերադառնալով՝ բռնել տունդարձի ճանապարհը:

Առաւել ուշագրաւ են Մարտիրոս Երզնկացուց հարիւր տարի անց Իսպանիայում ճանապարհորդած Սարգիս Աբեղայի «Ուղեգրութեան» մէջ եղած վկայութիւնները: Սարգիս Աբեղան ոչ միայն գիտի Նոր Հնդկաստանի մասին, այլեւ պատմում է այնտեղ ոսկու առաջացման իր լսած հրաշապատումների եւ այնտեղից դէպի Եւրոպա բերուող հարստութիւնների մասին: Սեւիլիայում «առեւտ քաղքին մեծ գետ մն կայ, նաւեր շատ կանկնել է թագաւորն Իսբանեայու, որ Նոր Հունտուստան գտաւ: Տարին 6 [5] կամի[27] կու գայ, ըստակ ու ոսկի կու բերէ: Այտ այն ոսկին-արծաթ է, որ ինքն իրեն կու բուսանի, զարմանք բան է: Շատ ձի, շատ ջորի, կով, ոչխար կու մորթին, լաշն կու տանին այն տեղն կու ձգին, որ ոսկին-արծաթն կու բուսնի. ան տեղն մեծ մոջիմ կու լինի, մեծութիւնն քանճ շան ճաք, մոջիմներն կու ելին ոսկուն միջէն, լաշն ուտել կու երթան Գ-Դճ [3-400] ճիաւոր կորիչկու երթան, ի մէջն կու մտնուն, վայր ի վեր կու վազեցընեն, ոսկի-արծաթն կու մանորի մինչեւ մոջիմն գայ, մոջիմն լաշն կուտէ ու դառն[այ] գայ իր տեղն, տես[ն]ու մա[ն]տրած է ոսկին ու արծաթն. մոջիմն բան տեղ կու չինէ, կու տանի հեռու տեղ: Կու առնուն ու կու տանի[ն]՝ ի նա-

© National Library of Armenia

ւըն կու լնուն ու կու բերին: Նաւին մեծուխիւնն ԺԲ [12] տապաղա [է], ԺԴ [14] տեղ առագաստ կու բանան, եկեղեցի կայ ի մէջն, պահէզ կայ ի մէջն, ջրհոր կայ ի մէջն՝ քար ու կիր պատած, անձրեւ որ գայ՝ ի մէջն կու լցվի, խասաֆ կայ, եձ [500] նաւավար կայ, Զ [6] ամիսն կու հասնի Սիվիլիա»:[28] Սարգիս Աբեղան անցնելով Մադրիդ եւ տեսնելով, որ «թագաւորն հօն չէր», անցնում է Էսկուրիալ ու գրում է, թէ «թագաւորն ի մօտ գնացի, ողորմուխիւն առի. թուղթ առի, ելայ գնացի Ալխալայ...»[29]:

Առաւել զոյգ ճեւով է արձանագրում Ամերիկայի յայտնաբերման փաստը ԺԷ-ԺԸ դդ. գիտնական Աւետիք Տիգրանակերտցին. «Ի թուին Հայոց ՋԽԶ. [1497] Ամերիգայ նոր աշխարհ գտեալ եղեւ յիտալացի Քրիստափորոս Գօլումպոնէ. յետոյ Ֆլօրէնցացի Ամերիգոս եգիտ զմասունս նորա եւ Ամերիգոս կոչեցաւ ըստ անուան նորա: Սա է ի ներքոյ աշխարհիս՝ հակոտնեայ մեզ եւ մեծ է քան զերիս մասունս, որ այս աշխարհիս բաժինն, որոց տիրէ արքայն Սպանիացւոց եւ կոչի Ենկի Տիւնեայ, որ է Նոր Աշխարհ»[30]:

1882 թ. Հ. Ղ. Ալիշանի հայերէն թարգմանութեամբ «Բազմավէպ» հանդէսում լոյս էր տեսել Հայազգի Տէր Եղիշէ Սարքանկացու ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը իտալերէն բնագրի վերատպութեան հետ միասին, սակայն եւ հետագայում մատնուել անուշադրութեան:

Հրատարակութեանը որպէս «Ազդ» կցած մուտքի խօսքում Ղ. Ալիշանը ճեռնպահ մնալով ծաւալուելու իր հրապարակած Ճանապարհորդի ու Ճանապարհորդութեան շուրջ, ծանուցում է, թէ «Ծանօթ է ամենուն մերազգեաց բազմաշրջիկ սովորութիւնն ալ, ըլլայ վաճառականութեան պատճառաւ, ըլլայ ուրիշ դիտմամբ, եւ աշխարհիս ամեն կողմն ալ գնացող Հայք եղած են անցեալ դարուց մէջ, բայց շատ տարօրինակ երեւցաւ մեզ այս Տէր Եղիշէի ճամբորդութիւնն, որ արժանի համարուած է տպագրութեան՝ գրեթէ երեք դար յառաջ, իտալերէն լեզուաւ. եւ հազուագիւտ ըլլալուն համար եւ նոյն իսկ Իտալացւոց հետաքննելի, կը հրատարակեմք հանդերձ նոյն բնագրով, ընթերցողաց կամաց թողլով որչափ պէտք է հաւատք ընծայեն չհաւատալեաց. չկարենալով ստուգել, ինչպէս որ փափագէինք, գրուածոյն բուն հեղինակը, եւ ի՞նչ նպատակաւ գրելը, եւ Հայու մը ընծայել զայն»[31]:

Տէր Եղիշէի ճանապարհորդութեան մասին շարադրանքը Անանուն գրառողի կողմից ներկայացուած է իր իսկ ճանապարհորդի պատմածների ու նկարագրութիւնների հիման վրայ՝ երրորդ դէմքով: Ակնյայտ է Անանուն գրառողի ձգտումը՝ շարադրելու նախնական ու համառօտ մի տեղեկատուութիւն ճանապարհորդութեան մասին, պահպանելով Ճանապարհորդի կողմից բանաւոր հաղորդումների եւ յայտնած տեղեկութիւնների ճշգրտութիւնն ու հարազատութիւնը: Իտալերէն բնագրում նկարագրութիւններից մէկի առիթով ասւում է, թէ «այս մասին իր (իմա՛ Տէր Եղիշէի – Պ. Ջ.) գլխաւոր պատմութեան մէջ աւելի երկարօրէն պիտի խօսուի»: Ուստի չի բացառւում, որ իրօք ստեղծուած լինի ճանապարհորդութեան նկարագրութեան աւելի ընդարձակ տարբերակ, որը պարունակել է լրացուցիչ տեղեկութիւններ կատարուած ճանապարհորդութեան մասին: Ուշադրութեան արժանի է այն փաստը, որ իտալերէն հրատարակութիւնը եւս տեղի է ունեցել ճանապարհորդութիւնից շատ տասնամեակներ, գուցէ եւ արդէն ճանապարհորդի ու

Անանուն գրառողի մահից յետոյ: Պահպանուած նկարագրութեան հրատարակութեան փաստով ընդգծուել է Տէր Եղիշէի ճանապարհորդութեան այն արժէքն ու կարեւորութիւնը, որ նա ունեցել է իր ժամանակին կատարուած ճանապարհորդութիւնների շարքում: Ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը արժէքաւոր ու վստահելի է դառնում նաեւ իր այն նշումով, որ արձանագրում է ճանապարհորդի ոչ առաջին այցելուն լինելու եւ այդ երկրում իրագործութեան թելադրանքով յայտնուելու փաստը: Ճանապարհորդութեան մէջ իր դարաշրջանին յատուկ երանգով[32] նկարագրում է հիմնականում այն զարմանահրաշը, ինչին վիճակուել էր ականատես լինելու ճանապարհորդին: Այդ առումով ուշագրաւ է հայազգի ճանապարհորդին ոչ միայն որպէս հարուստութեան հետամուտ, այլեւ հնախօս-հետազօտող ներկայացնելու փաստը:

Այդ ամէնով հանդերձ, սակայն, չենք կարող հաստատել, թէ Տէր Եղիշէն ծանօթ էէ եղել Անանուն գրառողի կողմից ստեղծուած նկարագրութեանը, ուստի եւ Նկարագրութեան հեղինակ կարող ենք համարել բուն Ճանապարհորդին եւ նրա հեղինակ պէտք է դիտել նաեւ Անանուն գրառողին:

Ուշագրաւ է, որ այդ նկարագրութիւնը արդէն իսկ ԺԷ դարում գրաւել է հայ ընթերցողի ուշադրութիւնը եւ հրատարակութենից քիչ անց այն թարգմանուել ու վերաշարադրուել է հայերէն: Իտալերէն հրատարակութեան մէջ բացակայում է բնագրի հրատարակութեան թուականը: Այդ բացը լրացնում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրերից մէկում[33] Ճանապարհորդութեան նորայայտ հայերէն թարգմանութիւնը, որտեղ նշւում է, թէ իտալերէն հրատարակութիւնը կատարուել է 1665 թ., իսկ հայերէնի վերածուել՝ նոյն թուականին, Իզմիրում: Ուշագրաւ է, որ իտալերէն բնագրի paleolog բառը հայ թարգմանիչը ընկալել է-որպէս յատուկ անուն եւ համոզուած է, թէ իտալերէն բնագրում Տէր Եղիշէ (Դոն Էլիզեօ) կոչուած անձնաւորութիւնը նոյն ինքը Ջուղայեցի Բարղամն է, որը «ֆռանկեւար» կոչուել է «Սարքանկ դի Բալալակաւ Արմենի»[34]: Հարկ է յատուկ ընդգծել, որ Ջուղայեցի հայազգի թարգմանիչը իտալերէնից հայերէնի վերածելով տպագիր Նկարագրութիւնը, չի զբաղուել գրագողութեամբ եւ չի թաքցրել Տէր Եղիշէի անունը, այլ ընդամէնը իր ունեցած եւ, իր կարծիքով, հաւաստի փաստերի հիման վրայ նա համոզուած է եղել Տէր Եղիշէ-Բարղամ նոյնութեան մէջ՝ անտեսելով իտալերէն բնագրում առկայ թուականը, որը եւ բացակայում է հայերէն իր թարգմանութեան մէջ: Հայերէնի թարգմանչի համոզումը այնքան խորն է ու ամուր, որ նա այդ Նկարագրութիւնը անվերապահ վերնագրել է «Այս է Աշխարհացոյց Պալալակենց Բարղամն»՝ ընդունելի համարելով անգամ Պալէոլոգ-Պալալակենց անուանման օգտագործումը: Արդեօ՞ք այդ փաստը հիմք էէ ենթադրելու, թէ Բարղամ Ջուղայեցին եւս ճանապարհորդել է դէպի Հարաւային Ամերիկա եւ այցելել Հրոյ երկիր:

Ջուղահայ վաճառականութեան ծաւալած գործունէութեան աշխարհագրական ընդգրկումի մասին Գրիգոր Դարանաղցին վկայում է, թէ «տարածեալ ընդ ամենայն երեսս երկրի ... մինչ ի Հնդիկս ներքինս եւ յԵթովպիա եւ յԵգիպտոս եւ յամենայն աշխարհս Ֆռանգաց եւ ի Կոստանդնուպօլիսս եւ յամենայն աշխարհն Թրակացւոց եւ Գուբեացոցն, որ են Լեհաց եւ Ուռուսաց եւ Մոսկոփաց եւ Վրկանաց եւ ընդ ամենայն աշխարհն Թուրքաց եւ Քրդաց եւ Քաղդէացւոց եւ ամենայն

© National Library of Armenia

Պարսկաստանաց եւ արեւելեայս՝ մինչեւի Զինն եւ Մաւչինն, ի Թօնն եւ ի Թօնչեան եւ յԱնդալիան եւ յամենայն աշխարհին Տաթարաց եւ Ափխազաց, մինչեւ ի ծագս աշխարհաց անծանօթիցն...»[35]: Գրիգոր Դարանաղցին թէեւ դէմ է նման շատաշրջիկութեանը, սակայն եւ համաձայն է իր ժամանակի մտայնութեանը, «եթէ առանց վաճառականից ոչ գոյ հնար լինելոյ ի վերայ երկրի, զի նոցա երթեւեկութեամբն եւ շրջագայութեամբն լինի ամենայն իրաց պատուականաց գիւտից ընդ ամենայն տեղիս»[36]:

Նորայայտ թարգմանութիւնը, որի վերջում թէեւ ընդգծուած է, թէ «էստոնք ոխչ ըստամբուն սուրթին այ», սակայն իտալերէն բնագրից ունի էական մի շարք տարբերութիւններ: Բնագրագիտական համեմատութիւնը պարզում է, որ այդ տարբերութիւնները մասամբ պայմանաւորուած են ինչպէս հայերէնի թարգմանչի կողմից Բարղամ Ջուղայեցու մասին ունեցած տեղեկութիւններով, որոնք, հաւանական է, ժէ դարի երկրորդ կէսին բանաւոր կերպով յայտնի են եղել Անանուն թարգմանչին՝ արդէն իսկ Տէր Եղիշէ Սարբանկացու ճանապարհորդութեան նկարագրութեան հրատարակութեան տարում, եւ մասամբ՝ իտալերէն բնագրի ոչ ճիշտ ընկալումներով կամ իւրովի մեկնաբանութիւններով: Այդ վերաբերում է առաջին հերթին Ուղեգրութեան հեղինակի անուանը, ճանապարհորդութեան թուականին ու ելակէտին, Իսպանիայի թագաւորին այցելելու եւ դեռեւս այնտեղ լինելու[37] մասին նշումին եւ այլն:

Հետաքրքիր է հայերէն նորայայտ թարգմանութեան մէջ այն նշումը եւս, թէ վերադարձից յետոյ Բարղամը ներկայացել է Իսպանիայի թագաւորին եւ պատմել ու գովել այն ամէնը, ինչին ականատես է եղել ինքը: Ճանապարհորդութեան մէջ չի նշւում, թէ ինչպէ՞ս է ստեղծուել արշաւախումբը, ովքե՞ր են հովանաւորել այն, սակայն Իսպանիայի արքունիք այցելելու հնարաւորութիւն ստանալու փաստն ինքնին ուշագրաւ է:

Եթէ հաւատ ընծայուելու լինի Տէր Եղիշէ - Բարղամ Ջուղայեցի նոյնացմանը, ապա դատելով ճանապարհորդութեան իրականացման թուականից, որ առկայ է իտալերէն շարադրանքում (1606 թ.), գուցէ եւ պէտք էր նկատի ունենալ միայն Հին Ջուղայի վաճառականութեանը[38], քանզի այդ թուականին Իսպանիայից ձեռնարկուած ճանապարհորդութիւն կատարելու համար, Բարղամ-Տէր Եղիշէն այնտեղ արդէն փորձառութիւն եւ որոշ վարկ ունեցող անձնաւորութիւն պէտք է լինէր՝ ամենայն հաւանականութեամբ գուցէ եւ դեռեւս անտեղեակ հայրենիքում այդ թուականներին տեղի ունեցած ինչպէս շահաբասեան բռնագաղթի, այնպէս էլ Պարսկաստանում Նոր Ջուղայի հիմնադրման փաստի մասին:

Սակայն Տէր Եղիշէ Սարբանկացու «Ճանապարհորդութեան» նորայայտ թարգմանութեան մէջ թարգմանչի կողմից աւելացուած լրացում-մեկնաբանութիւնները իրենց բովանդակութեամբ միանգամայն հակադիր ու անհամատեղելի են թարգմանուած բնագրին եւ ակնյայտօրէն ցուցադրում են նաեւ միջնադարեան Ուղեգրութիւնների ստեղծմանը ուղեկցող գրական մի յատուկ երեւոյթ, երբ յաջորդ ճանապարհորդները իրենց Ուղեգրութիւններում օգտագործում են նախորդ հեղինակների Նկարագրութիւնները, որը նաեւ մեծապէս դժուարացնում է Ուղեգրութիւնների ուսումնասիրութեան խնդիրը՝ դիւրացնելով վրիպելու հաւանականութիւնը: Նման փաստ հայ ուղեգրական մատենագրութեան մէջ յայտնաբերել եւ արժանագրել էր ակադ.

Լ. Ս. Խաչիկեանը՝ Սարգիս Աբեղայի Ուղեգրութեան իր ուսումնասիրութեան ժամանակ՝ պարզելով Մարտիրոս Երզնկացու Ուղեգրութեան հատուածները Սարգիս Աբեղայի անունով յայտնի ստեղծագործութեան մէջ[39]:

Թէեւ մեզ անյայտ է, թէ հետագայ ի՞նչ ճակատագիր է ունեցել հայազգի ճանապարհորդ Տէր Եղիշէն, սակայն միանգամայն որոշակի է, թէ անհնար է, որ 1606 թ. ճանապարհորդութիւն իրականացրած անձնաւորութիւնը 1665-ին Իսպանիայում սպասէր թագաւորի կողմից օժանդակութեան՝ նոր ճանապարհորդութիւն իրականացնելու համար: Ելնելով այն հանգամանքից, որ ոչ մի հիմք չունենք կասկածի տակ առնելու ինչպէս իտալերէն բնագրում, այնպէս էլ հայերէն նորայայտ թարգմանութեան մէջ եղած թուականների ճշտութիւնը, ուստի մնում է ենթադրել, թէ մենք գործ ունենք երկու տարբեր ճանապարհորդութիւնների արհեստական միաձուլման հետ՝ ճանապարհորդութեան մէկ նկարագրութիւնը մէկ այլ անձի վերագրելու միջոցով: Միաձուլման համար բնականաբար հիմք կարող էր ծառայել ինչպէս Տէր Եղիշէի, այնպէս էլ Ջուղայեցի Բարղամի դէպի Նոր աշխարհ կատարած ճանապարհորդութիւնների փաստը: Ամենայն հաւանականութեամբ, Բարղամ Ջուղայեցու ճանապարհորդութեան մասին բանաւոր աղբիւրներից տեղեակ թարգմանիչը նրան է վերագրել Տէր Եղիշէի ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը:

Չի բացառւում, որ Բարղամը եղել է արդէն Նոր Ջուղայի հայ վաճառականութեան ներկայացուցիչ եւ, հաւանաբար, կապերը չէր խզել իր հայրենակիցներից, ինչի մասին կարող են վկայութիւն հանդիսանալ նորայայտ թարգմանութեան հետ միասին պահպանուած այն տեղեկութիւնները, որոնք բացակայում են իտալերէն տպագիր շարադրանքում: Բարղամը եւ Տէր Եղիշէն այսպիսով, եղել են միանգամայն այլ անձնաւորութիւններ եւ թարգմանիչն է միայն նրանց նոյնացրել՝ Բարղամի մասին իր ունեցած տեղեկութիւնները վերագրելով Տէր Եղիշէին՝ ելնելով միայն նրանց գործունէութեան մասին տեղեկութիւնների զուգադիպութիւնից: Բարղամին վերագրելով Տէր Եղիշէի ճանապարհորդութեան մասին եղած նկարագրութիւնը, Անանուն թարգմանիչը, ըստ էութեան, միաճուլել է իր ունեցած բանաւոր ու գրաւոր տեղեկութիւնները՝ միանգամայն անյայտ թողնելով Բարղամ Ջուղայեցու Ճանապարհորդութեան կոնկրետ երթուղին: Այլ խօսքով՝ մենք գործ ունենք դէպի Ամերիկեան մայր ցամաք ժէ դարում իրականացուած երկու տարբեր ճանապարհորդութիւնների հետ, որոնք կատարուել են հայազգի ճանապարհորդների կողմից:

Վերջին ենթադրութիւնը անհաւանական չէ, քանզի յայտնի է նաեւ, որ Եւրոպական մայրցամաքից դէպի Նոր Աշխարհ ճանապարհորդութիւնը տեւելով 6-12 շաբաթ, արդէն 1600-ական թուականների սկզբին մեծացրել էր Եւրոպայից Հիւսիսային Ամերիկա գնացող գաղթականների հոսքը[40]:

Կարելի է ենթադրել, որ Տէր Եղիշէի պատմածները գրի են առնուել կաթոլիկ հոգեւորականներից որեւէ մէկի կողմից եւ որպէս զեկուցագիր ուղարկուել Հռոմ ու մեզ յայտնի հրատարակութիւնը կատարուել է տարիներ անց Հռոմ ուղարկուած այդ զեկուցագրի հիման վրայ:

Հրոյ երկիր կատարուած ճանապարհորդութիւնների եւ Նկարագրութիւնների հեղինակների շարքում Տէր Եղիշէ անունով անձնաւորութիւն փաստօրէն արձանագրուած ենք տեսնում միայն արաբա-

© National Library of Armenia

լեզու մատենագրութեան մէջ: Ուշագրաւ է, որ հեռաւոր ճանապարհորդութիւնների նկարագրութիւններով հարուստ արաբալեզու մատենագրութեան մէջ ժէ դարի ճանապարհորդական միակ նկարագրութիւնը պատկանում է ասորի հոգեւորական Իլիաս իբն Խաննա ալ-Մաուսիլիին, որը եւս ճանապարհորդել է դէպի Հարաւային Ամերիկա եւ եղել Հրոյ երկրում[41]: Ի. Կրաչկովսկու ենթադրութեամբ, չի բացառւում, որ ճանապարհորդութիւնը իրականացուած լինէր դրամահաւաքութեան նպատակով, սակայն «պապի եւ իսպանական իշխանութիւնների հովանաւորութիւնը խօսում են այն մասին, որ նա կարող էր ունենալ նաեւ յատուկ յանձնարարութիւններ, որոնց մասին, հաւանաբար դիտակցօրէն չի յիշատակում»[42]

Անձնանունների զուգադիպութիւնը Տէր Եղիշէի հետ այս դէպքում թէեւ գայթակղիչ կարող էր լինել երկու ճանապարհորդների նոյնացման վարկածների համար, սակայն անձնանունների այդ նմանութիւնն ու երթուղու մօտաւոր համընկումը այս դէպքում միայն պատահական է, որովհետեւ եթէ հայազգի Տէր Եղիշէի ուղեւորութիւնը տեղի է ունեցել 1606 թուականին, ապա Իլիասի ուղեւորութիւնը Բաղդադից սկսուել է միայն 1668 թուականին: Իլիասը այնուհետեւ այցելել է Երուսաղէմ, եղել Հալէպում, անցել է Ալեքսանդրեա, այնուհետեւ նաւարկել Վենետիկ, Հռոմում ընդունուել է Կղեմէս Թ պապի կողմից, Ջենովայից անցել Մարսել, եղել Իսպանիայում եւ Պորտուգալիայում, որտեղ եւ որոշել է վերջնականապէս ուղեւորուել դէպի Ամերիկա: Մադրիդում ներկայացել է Կառլոս Բ թագաւորին եւ կազմել 1675 թ. փետրուարին ճանապարհուել Ամերիկա: Ամերիկայից նա վերադարձել է 1683 թ., ներկայացել Հռոմի պապին[43], իսկ ուղեգրութիւնը տպագրուել է միայն 1905-06 թթ.[44]: Ուշագրաւ է, որ Իլիասի աշխատութեան մէջ խօսւում է նաեւ մինչ եւրոպացիների կողմից Ամերիկայի յայտնագործումը այնտեղ քրիստոնէութեան հետքերի առկայութեան մասին[45]:

Այցելութիւնների[46] ու գաղթականների հոսքի մեծացմանը զուգահեռ Ամերիկեան մայրցամաքի մասին հաղորդումները աստիճանաբար ձերբազատուել են հրաշապատումներից, ստացել աւելի իրական տեսք ու գործնական բնոյթ: Նման նկարագրութիւններից է, մասնաւորապէս, լատիներէնից Ղուկաս Խարբերդցու կողմից ԺԸ դ. առաջին կէսին հայերէնի թարգմանուած «Սահմանագրութիւն Նոր Ամերիգայի մասին, որ եւ ասի Նոր Աշխարհ եւ Ենկի Տիւնեայ՝ ըստ այլազգացն լեզուն» աշխատութիւնը[47]: Զի բացառւում, որ հետագայ փնտրտուքները ի յայտ բերեն նշուած, իսկ գուցէ նաեւ այլ ճանապարհորդութիւնների մասին նոր տեղեկութիւններ, որոնք հնարաւորութիւն կը տան առաւել լիարժէք պատկերացում կազմել, ինչպէս Ամերիկեան մայրցամաք հայերի ներհոսքի եւ այնտեղ բնակութիւն հաստատելու[48], այլեւ աշխարհագրական յայտնագործութիւններին հայ գործիչների մասնակցութեան վերաբերեալ:

Ստորեւ անփոփոխ պահպում ենք նաեւ Տէր Եղիշէի ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը ըստ «Բազմավէպ» հանդէսում վերատպուած խտալերէն բնագրի եւ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի կողմից կատարուած հայերէն թարգմանութիւնը՝ իր բոլոր ծանօթագրութիւններով հանդերձ:

Dell' Aviso curiosissimo del fortunato camino, di Don Eliseo, da Sarbanga,

Paleologo Armeno

fatto verso la terra di vista, incognita, o del fuoco, con il ritrovamento degli Antipodi, con la discrittione di quei paesi, leggi, culto, vitto, vestito, figura, longhezza di giorni et altre cose curiosissime; mercé d'una Tavola di bronzo fatta dal grande Alessandro, che prima a tanta impresa s'accinse; con loro secreti chimici e medicinali, et altre maraviglie.

Imprimatur. Fr. Aloysius Bariola consultor San.Officii pro Reverendissimo inquisitore: Guglielmus Vidonus theol. Sancti Nazarii pro Ill.mo Cardinali Archiepiscopo. Vidit Saccus. etc.

Quei famosi guerrieri, e prudenti Marinari antichi, emuli del chiaro sole, tra i quali anzi i primi de quali furono, il Colombo, Fernando Cortese, il Pizzaro, il Magagliones, et altri sempre cercarono trovar nuove contrade del Mondo; laonde nacque a' posteri poi si piena cognizione di quello, come del Perù, del Messico, della nuova Francia, e Spagna, et altri infiniti paesi. Ma' tutti questi venuti all'gli ultimi lidi del vasto oceano, quasi altri Alcidi fondarono colonne di pensieri, et in quelle con la mente scrissero, Non più ultra; lasciando a' quelle parti nome di Terra di vista del fuoco et incognita, che per innacessibile la tenevano. Tal intentata strada sì maravigliosa cagiono' a' Don Eliseo da' Sarbanga, Paleologo Armeno, glorioso desio di tentare quelle strade che a nostri Padri tolse o la nebbia del non curarsi o' la luce, di essersi affaticati molto e di volere altresì lasciar a' i Posteri occasione di acquistarsi faticosa gloria.

L'anno dunque del Signor 1606, inbarcatosi con sufficiente provisione in Ragusi, partissi indi il dì ch'in memoria de fedeli defonti si celebra, e passato hor con prospero, hor con minaccievol vento gli ampi golfi de Mari, giunse il di 21 di Marzo, giorno del glorioso Patriarca S. Benedetto, a fronte la terra di vista appo due scogli detti da suoi trovatori antichi los Romeros; ma' non potendo quivi per il reflusso del Mare dimorare lunghe ore, partisi verso l' Isola de Tristan de Acugnas chiamata, ne anco vuole il vento che ivi potessero prender porto, dove trascorse verso il Mare chiamato Machian, a sinistra per cento miglia, in quattro hore.

Quivi, come vuol Iddio benedetto, trovata un (sic) grandissima fiumara, che a sembianza di porto si chiudeva, dove, entrarono a vele piene, e trascorse per trenta miglia a dentro per quella, gli parse essere più magistero d'arte che opera di natura cotesto, cosi buttati li capi a terra; vuole Don Eliseo vedere la novità de paesi, chiamati incogniti; e toltosi compagnia di 20 huomini a cavallo, de Camelli con provione (sic) per due mesi, archibugi, et altre armi, si voltarono verso man dritta dove si vedeva maggior pianura. Hor qui, curioso lettore, apre gli occhi, e ben che la maraviglia nasca da ignoranza. Hora s'hai punto di senno maravigliati il vedere che infiniti furono i travagli, che detto Armeno e suoi compagni passorono hor di fiere, hor di monti, hor di paludi, laghi, hor de mostri, hor perdendo il camino, hor di precipitii, e sempre di mancamento d'alberghi, in modo con gran stento. Era dunque il trentesimo dì che caminava Don Eliseo, privo già di due compagni, uno dei quali fu da un crudelissimo Dragone divorato con il Camello, l'altro per l'altezza d'un monte precipitato dal vento Circio, e di ciò mal contento, ma' più accorto fuggiva i luoghi alti e si andava ristretto quanto si poteva. Hora avenne che il terzo dì dopo il trentesimo, giunse in una larghissima pianura intorno la quale si vedeano vestigia d'alcuni alberghi,

© National Library of Armenia

quivi si ripossarono alquanto; poi con la speranza pur di trovare colà qualche habitazioni, finalmente trovarono molte ruine di fabbriche maravigliose.

Quando viene veduto da un certo Diego, et ad uno detto Caporalino suoi compagni, una tavola di bronzo, d'altezza di trenta piedi, e di larghezza pari, lavorata al d'intorno con cornice, figure, et mascheroni, cui faceva arco a guisa di frontale trionfale con due colonne, un trofeo marmoreo. Don Eliseo che poco discosto si trovava, rifrescandosi a una fontana, che da viva pietra sorgea, inteso questa cosa subito corse colà e scoperte con gran diligenza le lettere con i stili, per il tempo e per le pioggie quasi disfatte, e con infinita allegrezza lesse quelle lettere Greche, che in latino così direbbono:- Glorioe Mag. Alex. Mac. addictum Mausul. qui primus ad Antipod. descendit via invia hoec, vi et arte comperta est faciliter. Revertere, si non es Alex. alter quicumque es. quem aut fortuna, aut prudentia huc te vectavit, facilis descensui, haud et ascendere tutum, absque vulcano, et cerere haud desunt latices...

Dexstera te monet crypta. Questo diceva la scrittura, al cui disotto stavano altre lettere ma' lograte dal tempo non fù possibile poterle intendere in qui (sic) cambio sono i punti...

Crebe a Don Eliseo l'ardire ove mancava la speranza, et intesa la forza della scrittura se soma de rami di Hedera, et d'alberi o allori per suoi bisogni, et a forza di lumi fatta chiara la Grotta, che a man dritta havea trovata, per mezzo della scrittura, senza pensar altro, si mise al dubioso camino. Haveva già il settimo giorno caminato per quella gran Grotta che assimigliarla era l'istessa, o simile a quella che a punta di scarpello fatta da passaggio dalla fumosa Napoli alla vaga Città di Pozzuolo, ma' di lunghezza non haveva comparatione alcuna, poichè per sette giorni non si vedeva anco fine di quella. Haveva Don Eliseo gran copia di lumi; del cibo loro avanzava per puochi giorni, del bere sempre si trovava buone fontane conforme al scritto, Haud desunt latices, talche seguendo il camino parea loro andare all'ingiù quasi a capo chino, ma non passò molto che mancato loro il cibo, furono costretti a dar morte ad un Camello, prestamente arrosto mangiato parte, et parte serbato; trascorsero oltre senza potere giudicare differenza dal dì alla note. Era quasi loro mancata la speranza di vivere, credevansi precipitar nel inferno quando venne loro visto breve forame onde si scorgeva lume chiaro sì ma come vago, e luce d'oro, che gli ravivò la speranza quasi perduta il nuovo splendore; e fatto per quello sicuro Don Eliseo, avviatosi innanzi con frettoloso passo, fù il primo che sul varco della Grotta trascorse, et affiaciatosi come da una fenestra, vide sotto di sè, le spatiose campagne tutte rilucenti di color d'oro; et perchè gli era d'uopo di nuovo scendere all'ingiù, si maravigliarono perchè ove prima havevano le piante, sembravali hare il capo, ne si argomentavano, che facendo tragitto d'angolo, così era necessario.

Hor così venuti a fin di precipitosa calata, trovarono la terra essere di color azurro del cielo, e quasi corpo diafano, per due palmi trasparente in giù, le sue herbe sembravano il color dell'oro, non dico per similitudine ma'per essenza, e così erano le fronde delli alberi, e le spiche del frumento di quei paesi, che le chiamò spiche per la sembianza che tengono con le nostre spiche, ma di grandezza ogn'acino vaco o granello avanza una nizola, et ogni spicha ha'mille di quelle, e pare che la natura l'habbia miniate d'oro, che apunto come miniate d'oro rilucono, sono i frutti lucidi dall'uncanto all'altro, benchè di spetie differenti delli nostri, tra li quali ve ne sono alcuni che tengono in sè sculpita l'humana figura che pare la natura havesse volu-

to in quelle parti mostrarsi madre curiosa dell'huomo, l'herbe havevano in sè scritte alcune di quelle note che a gli hebrei segni rassomigliavano, che non si puote conoscere che si fosse per all'hora. I fiumi non acqua ma argenti vivi ne menano, se forse l'acqua per la perfettione della terra e per la vitima (sic) presenza del sole non sembra tale in faccia qual non è in cuore, regionando metaforico. Altre acque puoi sono, che credo nasca dall'indorate arrene, come il mare Negro e Rosso dalle negre e rosse arrene si vede e si chiama, o maraviglia della natura! I pesci a squadre dorate argenti e quasi di malte colorite, varcano gli ampi mari. Et avvertano i lettori che quà non si favoleggia, ma il tutto nasce da perfettion d'aere che il tutto vorebbe trasmutare in oro. E se nelli nostri paesi, e più in Taranto, d'orate tale si chiamano per essere dipinte d'oro, che maraviglia sia dunque se in quei luoghi, di più vivo coloro d'oro i pesci si veggono? Gli altri animali, che per le selve albergano, non sono di peli vestiti ma' nudi di peli, mostrano di stellata pella il petto e l'tergo vaghi e riguardevoli. La terra poi qui non si coltiva, ma' da per se cadendo le prime semenze apportano le seconde, che da noi l'erbe nascono che selvaggeo, o silvestri si chiamano, non fà bisogno arrare la terra, perchË da contimui Terremoti, benchè non perigliosi, la terra viene per tutto sussurarsi, e sembra ch'l vento gli giova per arratare.

Quivi per un anno continuo, che detto Eliseo vi dimorù, non vide pioggia giamai, ma' il cielo è si copioso di ruggiada, che al dimane si potrebbe corre con i vasi in abbondanza; è quello che più importa altra acqua non si beve che detta ruggiada, il cibo e il detto formento, ma' cotto solo, senza altra mutatione sotto le braggie, quali non hanno altrimenti il color di fuoco rosso ma' bianco, come il cielo all'apparire dell'aurora; onde par che sia piutosto fuoco elementare, che artificiale; i pesci sono da essi cotti al sole; da esso dico che in quei luoghi albergano, de quali si dirà ultimamente. E carne non mai vidde mangiarne, hanno sì bene uso mangiar un herba che li conserva senza fame e sete per giorni venti, e fu per Don Eliseo provata, e trovata vera. Questa la chiamano Bec, e crede detto Armeno che ne sia per il nostro mondo, benchè non conosciuta, di qui (sic) non si ragiona per altra occasione serbandola.

Il vestito o' è di pelle di pesci, che sono come cuoi Atlanti, et alle volte vanno nudi, conforme i tempi. Non portano armi, fuor che alcune spine di quei pesci, ma' che ad uso no le portano non si seppe, e si ornano delle squame loro facendone come un trofeo, e tutta la loro vaghezza è in quello. Della loro adoratione o culto non si puote altro investigare, se non che a tempi determinati vanno a piedi d'un altissimo monte, e quivi uniti insieme gridano con voce tant'alta, che assordirebbero il mondo; quello che dicono non s'intende, benchè s'udivano queste parole o note: Barlaae, Sec, Trifae, et altre; poi tornano a casa, et mangiata di quell' herba già detta di sopra stanno senza mangiare venti dì continui. Le loro case sono d'ossa di pescifatte, et coperte Cinti (?) di certa missura, che non si pote conoscere. Hanno un capo, che si conobbe che tutti gli facevano riverenza, andandogli incontro, con un pie solo, et l'altro non toccandolo in terra e salutandolo col capo alla dritta inchinato; il cibo di che pascano questo loro signore è molto dagli altri differente, che quivi lo porrù per essere miracoloso secretto loro, et a questo di non poca consideratione pigliano una quantita del loro oro, e non manco di libre sei che si conobbe al peso bene s'l'occhio non ingannù, e postolo in infusione d'un certo licore a sembianza del nostro vino, di qui (sic) si dirà appresso, e lasciato ivi per spatio di 12 hore, vi aggiun-

© National Library of Armenia

gono una semenza, una radice, et un'herba, quali furono da detto Armeno vedute e conosciute appo noi per famigliare è d' alauna consideratione, ma'non per questo effetto, e postole poi in un vaso come a lambico fatto di legno ma' incorrutibile come osso o marmo gli danno lento calore, e di quello ricevendo l'anima chimica l'usano per vitto del loro signore, che è maravigliosa e per allungare la vita e rinovar la vecchiaia, e cadente età; il che anche usano coloro, che sono giunto al fine degli anni giovanili, che con stupore si rinovano, altre Fenice; il licor di cui invece di vino si servono e suco cavato d'erbe, che hanno i granelli come il nostro solatro maggiore, se pur non è l'istesso di cui pongono la radice in detta infusione, la semenza è chiusa in una corteccia come di noce vomica, ma' cinta di spine curte e tondette alquanto, a somiglianza dello stramonio se pur non e desso; e l'herba ha le fronde come di ferro di lancia, che noi la chiamiamo chinoglossa in greco commune, et in volgare lingua di cane s'non si erra in quest'herba sola; e questo, credo sia quell' anima dell'oro che multiplica una mille d'ogni metallo, benchè vile, questa si crede quella chimica ruggiada di cui disse: De rore coeli et de pinguedine terre fit lapis noster. E trascorrendo alli loro ordini riti e leggi si osservù puoca cosa, ma per quanto si vidde, haveano regole di natura, e si congiungono, con le donne per il tempo che non sono gravide, usare poi con loro sorelle sarebbe pena di morte, in questo modo gli danno tando da bere a viva forza, che affogati, o crepati si muoino, e questo usano in dar morte; e questo sia brevemente detto. Di quanto diremo adesso della lunghezza de lor giorni; il loro giorno non è più di quattro hore delle nostre l'estate, e dodici l'inverno, e sei ogni equinottio; le raggioni sono chiare, ma per lasciar occasione di filosofare si tacciano. Le stagioni non hanno mutatione, che sempre

fiorisce la terra ne di freddo, si teme, ne di neve, et in somma si puù chiamare, una continua primavera, perchè il calor del sole qui è in perfettione, poichè sopra il nostro zenit, il sole fà contra la sua natura di mandare i raggi in giù, poichè: Omne leve tendit sursum, e così ogni picciol impedimento o di nube o di vento o di pioggia l'impedisce del suo corso, ma'stando nel nadir manda i raggi all'insù, e così la detta ragione naturalmente procede alli suoi favori; ma di questa nella principale sua historia si ragionerà più ampiamente.

Resta a dire della loro figura, e del modo con che riceverono il detto Don Eliseo, e compagni. Per cominciar dunque dal primo, dico che erano d'altezza di palmi trè il più grande, il nascere di uno di quei di curta statura di due o di due e mezo; gli capelli a guisa di lana ma in color d'oro, e i vecchi di fino argento sembrano, e tale le ciglia e gli altre parti; il naso aguzzo come un pugnale, che tal'hora feriscono con quello; gli occhi sono rossi cuome fuoco vivo; il loro colore è come il nostro formento ma più chiaro, l'unghie son tonde, et elevate come le pietre stellites segnate, e questo per la simpatia che vengono conesse le stelle per havere il moto sursum come è detto del sole; i piedi sono tondi senza fessura apparente o divisione in dita, ma' si bene si vede insegne di quelle, ma'non è tanta ritondezza che paia strano; del resto osservano alcune cerimonie nell'andare, che paiano avere qualche elevato giuditio, si regolano per ordini tra essi segnati, de quali non si fa per adesso mentione per brevità. Resta a dir il modo con che fù ricevuto, detto Don Eliseo, ristretto con i suoi compagni, se ne gira mirando le meraviglie, e passendosi di frutti della Terra, quando visto una quantità di Capanne fatte d'osso di pesci, e mistura, come dicemmo, si posero in armi ma' non fù d'huopo combattere, che veduti degli habita-

tori di quelle parti, furono con lieto viso incontrati, e cenni mostrandoli che gli conoscevano, e così furono portati in frontespizio d'un monte, dove vi erano alcune statue d'oro con l'inscrittione di Alexandero Macedonico, et altri nomi, alli quali essi Antipodi facevano riverenza, e di qui si comprende che gli Antipodi per tradizione, havevano conoscenza di quelle figure d'huomini, come altre volte venuti a loro paesi, e li riceverono con allegrezza; e con questa occasione dimorò un anno detto Eliseo, in quelle parti, per spia (sic) gl'intimi sensi di quelli, et visto il tutto da potersi soggiogare e ritornare alle nostre parti, ben, che privo di tredeci compagni, nel ritorno perduti e negli Antipodi, forse per l'estrema sostanza, che quei loro cibi porgono.

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ ԵՂԻՇԷԻ ՍԱՐԲԱՆԿԱՑՒՈՑ, ՀԱՑ ՀՆԱԽՕՍԻ

Սարպանկացի (*) Տեառն Եղիշէի՝ Հայկազն հնախօսի բարեբաղդ ճանապարհորդութիւն նորանշան տեղեկութեամբք, արարեալ յաշխարհն անտես, անծանօթ, կամ յերկիր Հրոյ, հանդերձ դիւտով հակոտնեայց. նկարագրութեամբ այն գաւառաց՝ օրինաց, կրօնից, կերակրոց, զգեստուց, կերպարանաց, աւուրց երկարութեան եւ այլ հետաքրքրական իրաց (օգնութեամբ պղնձէ տախտակի մը, զոր շինեց մեծն Աղէքսանդր, այն որ նախ այսպիսի մեծ գործոյ ձեռք զարկաւ), հանդերձ իրենց տարրագիտական եւ բժշկական գաղտնեօք եւ զարմանալեօք:

Հրամանաւ եկեղեցական իշխանութեանց

տպագրեալ ի ...

Այն հռչակաւոր պատերազմողքն եւ նախկին խոհեմ նաւավարքն՝ նախանձաւորք պայծառ արեգական, յորս՝ մանաւանդ թէ որոնց առաջինքն եղան Գոլոմպոս, Ճէրնանտ Գորդէզ, Բիծծարրոյ, Մագէյլան եւ այլք, միշտ չանացին գտնել Աշխարհի նոր գաւառներ, որով յետագայք այնպէս կատարեալ ծանօթութիւն ստացան անոնց վրայ, ինչպէս Բէրուէ, Մեխիգոյի, Նոր Գաղղիոյ, Սպանիոյ եւ ուրիշ անթիւ երկիրներու: Բայց ասոնք ամենքը ընդարձակ ովկիանոսի վերջին ափունքը հասնելով, իբրեւ նոր Հերակլէսք մտածութեանց սիւներ կանգնեցին եւ անոնց վրայ մօք գրեցին, Մի անդր եւս. այն կողմերուն անուն թողլով երկիր անտես, հրատեակ եւ անծանօթ, զոր անմատչելի կը համարէին: Այդ զարմանալի անփորձ ճամբան փառաւոր փափաք պատճառեց Տէր Եղիշէի ի Սարպանկայ, Հայազգի հնախօսի, փորձելու նոյն ճամբան, զոր արգիլեց մեր հարց կամ անհոգութեան մէգն կամ լոյսն, շատ աշխատած ըլլալնուն համար՝ եւ ուզելով նաեւ յետագայից տարժանելի փառք ստանալու առիթ թողուլ:

Արդ, յամի տեառն 1606, բաւական պարէնով նաւ մտնելով ի Ռակուզա, ճամբայ ելաւ այն օրը, որ հիշատակ հաւատացեալ ննջեցելոց կը տօնուի[49], եւ անցնելով երբեմն յաջող եւ երբեմն սպառնալից հողմով ծովուց լայն ծոցերն, հասաւ մարտի 21 ին՝ փառաւոր հայրապետին Ս. Բենեդիկտոսի օրը, տեսանելի երկրին դիմացը, մօտ երկու ժայռերուն, որոնց առաջին գտնողները Լոս Ռոմէրոս անունը դրեր էին, բայց չկրնալով ծովուն տեղատուութեան պատճառաւ երկար ատեն հօն կենալ, մեկնեցան դէպ ի Դրիսդան տէ Ագուներս կոչուած կղզին եւ ոչ ալ այնտեղ կրցան նաւահանգիստ մտնել հողմոյն պատճառաւ, ուստի անցան Մաքիան ըսուած ծովուն կողմը, հարիւր մղոն ձախակողմը՝ չորս ժամուան մէջ:

© National Library of Armenia

Այն տեղ, երբ կամեցաւ օրհնեալն Աստուած, մեծ գետակ մը գտնելով, որ նաւահանգստի պէս կը փակուէր, հողմուռոյց առագաստներով ներս մտան եւ երեսուն մղոն երթալով անոր մէջէն, աւելի արուեստական ճարտարութիւն երեւցաւ իրեն անիկայ, քան թէ բնութեան գործ: Այսպէս, ցամաք ելնելով, ուզեց Տէր Եղիշէ անծանօթ կոչուած երկրին նորութիւնները տեսնել եւ հետը 20 անձինք ձիաւոր առնելով, երկու ամսոյ համար պաշարաբարձ ուղտեր, հրացաններ եւ ուրիշ զէնք, դաթճան դէպ յայկողմ, ուր աւելի դաշտագետին կը տեսնուէր: Բաց, արդ, հետաքրքիր ընթերցող, աչքերդ եւ թէպէտ զարմանքն ի տգիտութենէ ծնանի, եթէ քիչ մը մտացի ես՝ զարմացիր այն անհատնում աշխատանաց վրայ, զորս կրեցին յիշեալ Հայն եւ իրեն ընկերներն՝ երբեմն գազաններէ, երբեմն ճահիճներէ, լճերէ, երբեմն ի հրէշից, երբեմն ճամբանին կորսընցնելով, երբեմն գահավէժներէ եւ միշտ պանդոկաց պակասութենէն, ամենատարժանելի կերպով: Արդ երեսներորդ օրն էր, որ Տէր Եղիշէ կը քալէր, արդէն իր երկու ընկերներէն զրկուած, յորոց մէկը վայրագ վիշապէ մը պատառեցաւ, ուղտովն հանդերձ, միւսն՝ հիւսիսային-արեւելեան հողմոյ բռնութեամբ լերան մը բարձրութենէն գահավիժեցաւ եւ ցաւելով ասոր վրայ, կամաւ բարձր տեղերէ կը փաղչէր եւ որչափ կարելի է զգուշութեամբ կ'երթար: Հանդիպեցաւ որ երեսուն օրէն երեք օր վերջը ընդարձակ դաշտ մը հասաւ, որուն քովերը քանի մը բնակութեանց հետք կը նշմարուէին: Այնտեղ քիչ մը հանգչեցան: Ցետոյ հօն բնակութիւն մը գտնելու յուսով, վերջապէս զարմանալի շինուածոց շատ մը աւերակներ գտան: Եւ ահա իրեն ընկերներէն Տիեկոյ անունով մէկն եւ Քաբօրալին կոչուած մարդ մը տեսան պղնձէ տախտակ մը, երեսուն ոտնաչափ բարձրութեամբ եւ նոյնչափ լայնութեամբ, չորս կողմը շրջանակով, պատկերօք եւ դրուագներով աշխատուած, որուն կամար կը ձեւացնէր յաղթական պսակի նման երկու սիւներով մարմարեայ յաղթութեան արձան մը: Տէր Եղիշէ, որ քիչ հեռու կը գտնուէր՝ ժայռէ բղխած աղբեր մը քով զովանալու համար, լսելով այս բանս՝ շուտ հօն վազեց եւ մեծ խնամքով դուրս հանելով սեպաձեւ փորագրեալ տառքը, որ ժամանակաւ եւ անձրեւօք գրեթէ աւրուած էին, անսպառ ուրախութեամբ կարդաց այն յունարէն գրերը, որոց նշանակութիւնն այս է. Մահարձան նուիրեալ փառաց Մեծին Աղեքս. Մակեդ. որ առաջին անգամ այս անհետ ճամբով, իջաւ Հակոտնեայց, եւ զօրութեամբ եւ արուեստիւ դիւրաւ հարթեցաւ: Դարձիր. թէ չես Աղեքսանդր, ով որ ես, զոր կամ բաղդ կամ խոհեմութիւն այս տեղս առաջնորդեց: Դիւրին է իշնելն, ելքն՝ ոչ ապահով առանց հրոյ եւ Դեմետրեայ, չեն պակասեր աղբերք... Ալակողմեան գերեզմանն քեզի կ'ուսուցանէ:

Այսպէս կ'ըսէր գրութիւնն, որուն վարը կային ուրիշ գրեր, սակայն ժամանակէն մաշած ըլլալով, անկարելի եղաւ հասկնալ զանոնք, որոնց տեղ կէտեր կան ... Սաստկացաւ Տէր Եղիշէի յանդգնութիւնն, ուր յոյսը կը պակսէր եւ գրութեան ոյժը հասկընալով՝ կը ժողովէ բաղեղեան եւ ծառի ճիւղեր կամ դափնիներ իրեն գործածութեան համար եւ ճրագներու զօրութեամբ լուսաւորելով զայրը, զոր ալակողմը գտեր էր գրուածոց նշանովը, առանց ուրիշ բան մտածելու շարունակեց տարակուսական ճամբան: Եօթներորդ օրն էր, որ կը քալէր այն մեծ Այրին մէջ, որ ճիշդ նման էր այն ուրագներու ծայրիւ շինուած երեւելի Նաբուխէն

մինչեւ ցգեղեցիկն Բոցցուոլոյ անցքին, բայց երկայնութեամբ բոլորովին անհամեմատ էր, վասն զի եօթն օրէն վէրջը դեռ անոր ծայրը չէր տեսնուեր: Տէր Եղիշէ ճրագի առատութիւն ունէր, կերակուրնին քիչ օրուան կը բաւէր, խմելու համար միշտ աղբիւրք կը գտնուին, ըստ գրոյն «ոչ պակասեն աղբերք», այնպէս որ ճամբան շարունակելով իրենց կ'երեւէր, թէ գրեթէ գլխիվայր ի խոր կ'իջնեն, սակայն երկայն չգնաց, որ կերակուրնին պակսելով ստիպուեցան ուղտ մը սպանել եւ շուտ մը մէկ մասը խորոված ուտելով եւ մաս մը պահելով առաջ գնացին, առանց կարենալու ցորեկը գիշերուընէ զանազանել: Գրեթէ ապրելու յոյսը կորուսեր էին, կարծէին թէ դժոխոց մէջ պիտի գահավիժին, երբ պզտի ծակ մը տեսան, ուսկից պայծառ, սակայն անորոշ լոյս մը կը տեսնուէր, եւ լոյս ոսկւոյ: Այս նոր պայծառութենէն իրեն դոզցես, կորուսեալ յոյսը կրկին կենդանացաւ եւ անոր վրայ ապահովնալով Տէր Եղիշէ եւ արագաքայլ վազելով ինքն առաջին եղաւ, որ այրին պատէն անցաւ: Եւ իբրեւ ի պատուհանէ մ'երկրննալով, տեսաւ իրմէ վար ընդարձակ դաշտեր՝ ամենքն ալ ոսկեգոյն լուճակ վար իջնել, զարմացան, վասն զի ուր որ առաջ ոտքերնին էր՝ կարծէին թէ այն տեղ գլուխնին եկեր էր, չէին մտածեր, որ յանկիւնէ անկիւն շրջան ընելով պէտք էր այսպէս ըլլալ: Արդ, այսպէս գահավէժ զառ ի վայրին ծայրը հասնելով, տեսան, որ երկիրը երկնագոյն կայտ էր եւ թափանցիկ: Երկու թիզ վար պոյտ էր եւ թափանցիկ: Երկու թիզ վար խոտերը ոսկւոյ երեւոյթ ունէին, ոչ նմանութեամբ կ'ըսեմ, այլ իրականապէս, եւ այսպէս ծառերուն տերեւները եւ այն երկիրներուն ցորենի հասկերը, զորս հասկ անուանեց, մեր հասկերուն նման ըլլալուն պատճառաւ, այլ մեծութեան կողմանէ ամեն հատիկ մկան[50] մը չափ մեծագոյն է եւ իւրաքանչիւր հասկ անոնցմէ հազար հատ ունի եւ կարծես թէ բնութիւնն զանոնք ոսկի նկարեր է, որոնք ճիշդ ոսկեգոյն կը փայլին: Պտուղք փայլուն են մէկ ծայրէ միւսը, թէպէտ եւ տեսակաւ մերիններէն տարբեր, որոնց մէջ կան ոմանք, որոց վրայ մարդկային դէմք նկարուած ունին, իբրեւ թէ բնութիւնն ուզած ըլլայ այն տեղ մարդուս զարմանալի մայր ճեւանալ: Խոտերը վրանին այնպիսի նշաններ ունէին, որոնք եբրայական տառից կը նմանէին, զորս այն ժամուն չկրցան ճանչնալ, թէ ինչ էին: Գետերը ոչ թէ ջուր, այլ կենդանի արծաթ կը բղխէին, եթէ ջուրն երկրին կատարելութեան եւ արեգական ազդու ներկայութեան պատճառաւ երեսանց այնպէս չերեւիր, ինչ որ էէ ի ներքուստ, փոխաբերաբար խօսելով: Ուրիշ ոսկեգոյն ըրեր ալ կան, որոնք կարծեմ ոսկեզօծ աւազներն կը բղխեն, ինչպէս Սեւ եւ Կարմիր ծովերը սեւ եւ կարմիր աւազներուն պատճառաւ այդպէս կը տեսնուին եւ կը կոչուին: Ով զարմանալիք բնութեան. ձկներն ոսկի, արծաթ եւ գրեթէ մալդայ[51] գունով խմբովին կը կտրեն ընդարձակ ծովերը: Հաւատան ընթերցողք, որ այս տեղ առասպելաբանութիւն չենք ըներ, այլ ամենայն ինչ կը ծնանի օդոյ կատարելութենէն, որ զամենայն ինչ կարծես կ'ուզէ յոսկի դարձընել: Եւ եթէ մեր երկիրներուն մէջ, մասնաւորապէս ի Տարենտոն, ոսկեզօծ կ'ըսուին՝ ոսկեգոյն ներկեալ ըլլալուն համար, արդ ինչ զարմանք, եթէ այն տեղերը աւելի կենդանի ոսկեգոյն կ'երեւին ձկունք: Անտառները բնակող միւս կենդանիք մազոտ չեն, այլ լերկ, եւ կուրծքի եւ կռնակի մորթերնին գեղեցիկ աստղազարդ կը ցուցընեն: Իսկ երկիրը հօս չեն բանիր, հապա ինքիրենց առաջին սերմանք իննկնալով զերկրորդնե-

© National Library of Armenia

© National Library of Armenia

Ջրհեղեղի հայ ճանաչողության մասին հնագույն վկայությունները պատկանում են Ագաթանգեղոսին, որի պատմության համաձայն՝ Տրդատ Մեծի հրամանով Գրիգոր Լուսավորչին ուղարկում են Կապադովկիա՝ Անահիտ դիցուհու տաճարում պահվող նշխարները բերելու համար: Վերադառնալով Հայաստան՝ Գրիգորը հանդիպում է Տրդատին Վաղարշապատի մոտ, որտեղ թագավորը որսի էր ելել: Գրիգորը նրան ասում է, որ Աստված ցանկանում է ոչնչացնել հեթանոսական կուռքերը, որոնք ժողովրդին մոլորության մեջ են գցում: Տրդատը պատասխանում է, որ ինքը հավատում է Աստծուն, բայց չի կարող հրաժարվել իր կուռքերից, որոնք իրեն հաղթություններ են պարգևել: Գրիգորը պատասխանում է, որ կուռքերը դևեր են, որոնք ոչ մի բան չեն կարող անել: Տրդատը հրամայում է Գրիգորին ներկայացնել իր աստվածներին: Գրիգորը աղոթում է, և դևերը սկսում են ճչալ ու փախչել: Տրդատը զայրանում է և հրամայում Գրիգորին տանջել: Գրիգորը նետվում է խոր փոսի մեջ, որտեղ պահվում էին գազաններ: Տրդատը հրամայում է նրանց սնունդ չտալ Գրիգորին, որպեսզի նրանք ուտեն նրան: Սակայն գազանները չեն դիպչում Գրիգորին, և նա մնում է փոսում 13 տարի: Այդ ընթացքում Տրդատը և նրա ժողովուրդը դառնում են կատաղի հեթանոսներ: Նրանք սկսում են հալածել քրիստոնյաներին: Տրդատի քույր Խոսրովիդուխտը, որը Գրիգորի մկրտության ժամանակ ծնվել էր, ամուսնանում է Հայոց թագավոր Խոսրով Բ Կոտակի հետ: Նրանք ունենում են մի որդի՝ Տրդատ անունով: Տրդատը մեծանում է և դառնում հզոր զորավար: Նա հաղթում է պարսիկներին և վերադառնում Հայաստան: Տրդատը որոշում է ամուսնանալ Խոսրովիդուխտի հետ, սակայն նա հրաժարվում է, քանի որ նրանք ազգակից են: Տրդատը բարկանում է և հրամայում սպանել Խոսրովիդուխտին: Սակայն նրան հաջողվում է փախչել Վաղարշապատ, որտեղ նրան պահպանում է Գրիգորը: Տրդատը հրամայում է Գրիգորին բերել իր մոտ, սակայն Գրիգորը հրաժարվում է: Տրդատը հրամայում է նրան խոշտանգել, սակայն Գրիգորը չի մեռնում: Տրդատը հրամայում է նրան սպանել, սակայն Գրիգորը կրկին չի մեռնում: Տրդատը հրամայում է նրան նետել փոսի մեջ, որտեղ նա մնում է 13 տարի: Այդ ընթացքում Տրդատը և նրա ժողովուրդը շարունակում են հալածել քրիստոնյաներին: Գրիգորը աղոթում է նրանց համար, և նրանք ապաշխարում են: Տրդատը հրամայում է Գրիգորին դուրս բերել փոսից, և նա դուրս է գալիս: Տրդատը և նրա ժողովուրդը մկրտվում են: Գրիգորը դառնում է Հայոց առաջին կաթողիկոսը: Նա հիմնում է Էջմիածնի մայր տաճարը և շարունակում է քարոզել քրիստոնեությունը: Նա մահանում է 331 թվականին: Գրիգորի մասին պատմությունը պատմում է նաև Խորենացին: Նա գրում է, որ Գրիգորը ծնվել է 257 թվականին: Նա գրում է, որ Գրիգորը մկրտվել է 301 թվականին: Նա գրում է, որ Գրիգորը մահացել է 331 թվականին: Նա գրում է, որ Գրիգորը թաղվել է Էջմիածնի մայր տաճարում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են Էջմիածնի մայր տաճարում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Վաղարշապատում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Կարնո բերդում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Տարոնում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Աղձնիքում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Կորդվաց աշխարհում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Ասորեստանում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Միջագետքում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Պարսկաստանում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Հնդկաստանում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Չինաստանում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Ճապոնիայում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Ամերիկայում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Ավստրալիայում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Աֆրիկայում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Եվրոպայում: Նա գրում է, որ Գրիգորի մասունքները պահվում են նաև Աս

հետ. կը պտըտէր հրաշալեաց վրայ զարմանալով եւ Երկրին պտուղներէն ճաշակելով, տեսնալով բազմութիւն մը հիւղից՝ եզանց ոսկորներով շինեալ եւ շաղուածով, ինչպէս ըսինք, զինուեցան, այլ հարկ չեղաւ պատերազմիլ, վասն զի տեսնելով այն կողմանց բնակիչքը, ուրախ երեսով ընդունուեցան, նշանացի ցուցընելով իրենց, որ զիրենք կը ճանչնային, եւ այսպէս տարուեցան լերան մը ճակատը, ուր քանի մ'ոսկեղէն արձաններ կային Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ արձանագրութեամբ եւ ուրիշ անուններ, որոնց Հակոտնեայք յարգանք կու տային եւ աստի կ'իմացուի, որ Հակոտնեայք, ըստ աւանդութեան, ծանօթութիւն ունէին այն մարդոց դիմաց, իբրեւ ուրիշ անգամ իրենց երկիրը եկածի պէս եւ զիրենք ընդունեցան ուրախութեամբ: Այս առթիւ բնակեցաւ Տէր Եղիշէ տարի մը այն երկիրը՝ լրտեսելու անոնց ներքին զգացումը եւ ամեն բան տեսնելով՝ բովանդակել կրնալու չափ, եւ դառնալ մեր կողմերը, թէեւ զուրկ մնաց տասուիրեք ընկերներէ, զորս ի Հակոտնեայս եւ ի դարձին կորանցուց, թերեւս իրենց տուած կերակրին սաստիկ աննդարար ըլլալուն պատճառաւ:

ԱՅՍ Է ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՑ ՊԱԼԱԼԱԿԵՆՑ ԲԱՐՂԱՄՆ, ԸՍՏԱՓԻՆ[52] ՍՈՒՐԱԹՆԱՑ[53] ԱՅՍՊԷՍ.

Որ Ըսպանիայ եկել. Հայոց թիվն ՌՃԺԴ [1114]ումն, Ֆռանկին թիվն ՌՉՃԿԵ [1665]ումն էս գիրս ըստայփայ են տվել Ֆռանկըստան, որ Ջուղայեցի Բարղամն Ենկի Դունիւումն[54] երկիր այ տեսել, եկել այ Ասպանիոյ թագաւորին քշտին[55] թարիֆ[56] այ արարել: Առաջ գրածն այս է, որ Բաղրամնին անումն Ֆռանկեւար Սարբանկ դի Բալալակաւ Արմէնի:

Որ էս բաներս ներքոյ գրեալ կայ, տեսել այ, եկել այ Ըսպանիոյ թագաւորին կշտին պատմել այ, բանին գլուխն այս է.

Տօպրայ Վանայտիկումն (50բ) Ա [1] նաւ կու մտուն, Չ [6] ամսէն[57] զախիրայ[58] վեր կառուն, որ գնան մեծ ծովն մտնուն, գնան Ենկի դունեն: Մարտի ամսուն ԻԱ [21] ումն կու գնան Թեռայ դի Վիսդիայես. տեղն Բ [2] ատայե[59] այ ելել, նաւայվարէրն զարմայցել ան, ասուման ելել, թէ էս Բ [2] ատէս մեր ճանապախին վերայ չկէր, մեք տեսել չենք, ասել ան, թէ՝ գնանք էս Բ [2] ատինումնս արկաթ ձգենք, ծովն զարպեղ ախինդու[60] այ ելել, համ ֆըռայ այ ելել, տեղն կարցել չեն որ արկաթ ձգեն, բաց ան թողել գնացել, եդոյ կու գնան ծովումն Ա [1] ատայ ել կու տեսնեն, ես ատին անումն Դիրիստամ դէ Կունե այ ելել, ուզում ան ելել, թէ գնան տեղն արկաթ ձգեն, (51ա) ու ռիզիկարն յառաջկէն այ ելել էս ատումս, էլ արկաթ կարացել չեն ձգել, գնացել ան Մաքան դանկիզն[61], քամին ուժով այ ելել, Դ [4] սահաթումն նավն ճ [100] միլ ճանապախ այ ելել վազման, շատ ֆռթնայ նեղութիւն կու քաշեն, խապար չեն ելել, թէ ինչ տեղ ան կամ ինչ ճանապախում ան, եդոյ նավն գնաման. տեղն Ա [1] լեւ մեծ գետ ան տեսել, գոլման այ ելել ծովն մտման, եդոյ կասեն թէ էս լեվ իլիման[62] այ, տեղս արկաթ ձգենք եւ տեսնենք, թայ էս ի՞նչ աշխարքայում անք: Զրայ[63] ծովումն, որ նեղութիւն շատ ան քաշել, գետն տեսնելն բաց նավն ուր ելքանանովն[64] ոխչ բաց նի այ մտել. Լ [30] միլ գետն ի վեր է գնացել, աջայկողմեան Ա [1] լեվ իլիման այ եղել, տեղն արկաթ ան (51բ) ձգել, տեսել ան Ա [1] մեծ ցամաք չօլ երկիր, Ի (20) մարդ նավէն դուս ան գնացել, թէ գնան տեսնեն ավատանլուղ[65] կա՞յ, կամ ինչպէ՞ս տեղ այ: Էս Ի [20]

խոգուն մեծավորն Բարղամն այ ելել: Տեղն ֆռանկեւար Բարղամին անունն Դօն Էզէլէ ան դրել: Էն ատումն, որ դուս ան գնացել, տեղն շատ ման կու գան, ավայդանլուղ չեն գիայման, մանգոլման տեղն շատ ուղտ կու տեսնեն, էն Ի [20] խոգին Ի [20] ուղտ կու բռնեն, կու բերեն նավին կուշտն, նավէն Բ [2] ամսէն զախիրայ վեր կառուն, էս բերած ուղտերուն կու բառնան, ուրենքն ել թրով, թֆանկով, ամէն եարաղով, ուղտէրն վեր կելնուն կու գնան, աջայկողմեանըն ավայ[66] այ ելել, ճանապարհն կու բռնեն, կու գնան՝ կասեն թէ՝ (52ա) աչք այ միտիլ[67], որ թամաշայ անի, խելք այ միտիլ, որ ֆքրումն[68] պախէ, որչափ թամաշայ տեղ այ ելել, կամ որչափ նեղութիւն ան քաշել, թէ ճանապարհէ, թէ գազանէ եւ թէ չանավարէ[69], ոխչ բարձր սարեր է, ուչուրում[70] տեղեր է եւ փոս փոս ձորեր ան ելել մտման: Էս Ի [20] խոգին էն ճանապախովն ուչուրում տեղերովն եւ փոս փոս ձորերովն են քնայման[71], ոչ ղոնաղ ան ելել իմանման, ոչ մանգիլն[72], ոչ ճանապախն, ոչ ջատէն[73], եւ աստուածապով գնայման ան էլէլ, չուրի[74] Լ [30] օր գնացել ան, էն ջաֆէն[75] քաշել ան, Բ [2] ընկերն զայ[76] կելնի, որ Ա [1] ըն աժդահի[77] դեմ կելնի, մարդն էլ ուղտն էլ մին տեղ կուլ այ տվել, Ա [1] ըն էլ ուղտովն ուչուրում տեղէ վեր այ ընկել, մեռել այ: Էնտի յետնէ վախ (52բ) եցել ան գնալն եւ փէշմանէլ[78], թէ էս ինչ փորցանք էր, որ մեր գլուխն արեկ, մեք եկինք տեղս ընկանք, եւ ապայ վախեցել էն, էլ պարձր սարէր սարէրօ չեն ելել, Լ Գ [33] օրէն ետնէ սարերէն դուս ան գնացել: Տեղն Ռ [1000] մեծ յերկիր ան տեսել, էս երկիրս գնալով ուրտի[79] եւ ղօնաղի տեղեր ան տեսել, շատ քանդած ամարաղեր ան տեսել, շատ քանդած ամարաթէր[80] եւ տնէր ան տեսել, որ հին ժամանակէն մեծ քաղաք այ էլէլ, ապայ խարապ այ էլէլ, էս օր տեսել ան՝ մին փոքր թօխթաշմիշ[81] ան էլել, եդոյ գնացել ան, գնացել ան, մին մեծ աղբուրի վերայ վեր են եկել, էս ախպուրն Ա [1] քարե այ էլէլ դուս գոլման, աղբուրին վերայ խաց կուտեն, Ա [1] սահաթ կու հանկչեն, Ա [1] քանի խոքի վեր կու կան էն քանդ(53ա)ած տեղերն թամաշայ առելով ման կու լինին գոլման: Բարղամն ձեռն երեսին գընի դրած աղբրին կշտին նըստած կընի փքր այ էլէլ անում, էստոնց Բ [2] ընկերն, որ Ա [1]ին անունն Դէկ այ էլէլ, Ա [1]ին անումն կապուրալիօ այ էլէլ, էն Բ [2] խոգին ման գոլման Ա [1] թուղէ թավլի[82] կու գիանեն, որ Լ(30) ոտ ձիքան[83] այ էլէլ, Լ [30] ոտ լենքան, Դ [4] գուշէն[84] նաշխած այ էլէլ, ոխչ սուրաթանի այ էլէլ քաշած, Բ [2] մարմարէ անի վերայ, թաղ նմայ զարար[85] էլէլ տված, էն թավլին որ էն Բ (2) խոգին տեսել ան, իւրեանց ընկերանոցն կանչել ան: Դօն Էզէլօն որ Բարղամին անումն ան: Դօն Էզէլուն խաբար կանեն, վեր կառուն կու գնան կու տեսնեն էս թավլիս ժանկոտած, զրայ որ հին ժամանակէն շինած այ էլէլ, ձիւն-անձրեւ շատ այ եկել վեր են, ժանկոտած այ ելել, ժանկն քերել ըէն, ժանկոտած այ ելել, ժանկն քերել ան, տեսել են, թէ հոռոմէվար եւ ֆռանգեվար գիր գրած: Էս մարդկոց միջումն գէվար գիր գրած: Էս մարդկոց միջումն համ հոռոմէվար համ ֆռանգեվար կարդացող կայ ելել, գրած այ ելել, թէ «փառք մեծ Աղեքսանդր թագավորին, որ յառաջ Աղէքսանդր թագաւորն այ եկել էս վալիաթս[86], որ էս յերկրիս անումն է Անտիքօտիայ[87]», համ շատ բանէր այ ելէլ գրած: Գրած այ, թէ «էս յերկրի բանալիքն էս թավլիիս այ, ինչ մարդ որ կու գայ տեղս, էս թավլիս կարդայ, ինչ որ գրած է՝ յէնց[88] առէ, որ դալ(54ա)վա-

© National Library of Armenia

ձի[89] տիրապետ։ Թե Նկէքասէնդր ես, լեվ, ձի չե՛ ոտ դուսվ[90] ևայ՝ ևու գեձա-գիսն»։ Գրած ա կէկ «էլրայինա[91] բար-ձէ՛ յաշխոյնեան ճանապարէն շատ աղբար ձիկ, էտ ամբողջ ևայ էլրայ գեաս ա էկէլ, Գօն Բ-գիսն, որ Ֆ Ֆարդան, (54բ) արձրգուն ձի, ևայ յաոչ գեաս ա էկէլ

վախտ[141] քիթերանովն կուիւ կանէին՝ մարդի եարայ[142] կու տան, աչքէրանին կրակի պէս վառ այ (59ա) երեսանուն գունքն մեր ցորնին ըռանդն այ, դառ[142] մին փոքր էլ բաց այ, ոտնէրանին չարդուշայե այ, եղունգանին թօփ թօփ այ կուլուլակ[144], բասքի աստղն դիրայ մօտիկ, որ եղունկնին էնպէս այ, ոտներանուն մատունք չունին, խազէրին-նշանն կայ, ամայ մատունքն չոկման չէ. բիթաւ այ[145]: Ապայ Ա [1] տարէն յետնէ յետ ան դարձել, ճանապախի ԺԱ [11] ընկերն էլ կորցուցել ան, մընացել ան է [7] խոքի:

Որ էս է [7] հոգիւս Ա [1] Դօն էզելին է ելել, օր Բարղամն է, եկել այ Ըսպանիայ թագաւորէն ասկար[146] ու եարաղ յինք առել, որ քնան տեղն զաֆրեն[147]: Անցեալ գարունքին խմար տառցել են, որ ալտ[59բ] այ տեղն են, էնտոնց մեծաւորն, հօքմ առողն Պալալակէնց Բարղամն այ:

Էստոնք ոխէ ըստամբուն սուրաթն այ: Պարզեցաւ[148] իզմիր, թվին ՌՃ եւ ԺԴ [1665] սեպտեմբեր ամսոյ ԺԸ [18] սուրբ խաչ օրն Բ [2] շաբաթ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ձեռագիրը՝ անյայտ:

Հրատարակութիւն՝ Dell' Aviso curiosissimo del fortunato camino, di Don Eliseo, da Sarbanga, Paleologo Armeno, «Բազմավէպ», 1882, էջ 217-221.

Թարգմանութիւն՝

1. ՄՄ, ձեռագիր թիւ 10572, թերթ՝ (49բ), 50ա-59բ

2. Ճանապարհորդութիւն Տէր Եղիշէի Սարբանկացւոյ հայ հնախօսի, «Բազմավէպ», 1882, էջ 212-217, հրատ. Հ. Ղ. Ալիշանի:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Francesco Balducci Pegalotti. La Pratica della Mercatura. Edited by Allen Evans. Cambridge, Massachusetts. 1936. Kraus Reprint CO New York, 1970, p. 59-116.

2 Р. Абрамян, Армянский Путеводитель по Индии XII века, «ԲՄ», թիւ 4, Երեւան, 1958, էջ 320-328:

3 Այդ մասին են վկայում յատկապէս ծովափնեայ քաղաքների ոչ միայն հայկական, այլեւ օտար եկեղեցիներում ու վանքերում պահպանուած հայերէն տապանագրերը. Տե՛ս, օրինակ, **Gabriella Uluhogian**, *Epigrafi Armene a Genova*, "Studi Orientali e Linguistici", Bologna, III, 1986, p. 99-108; Al Molo di Genova N. S. delle Grazie e i Santi Nazario e Celso, Genova, 1992, p. 20. **Michel Balard**, *Le Minoranze Orientali a Genova*, "La storia dei Genovezi", "Atti del Convegno dei Studi sui ceti Dirigenti nella istituzioni della Repubblica di Genova", Genova, 1983, p. 80, 85. **Ա. Ալպօյաճեան**, *Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրուումը աշխարհի զանազան մասերը*, Բ, Գահիրէ, 1955. **Ա. Գ. Աբրահամեան**, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան*, հտ. Ա-Բ, Երեւան, 1964-1967: **B. L. Zekiyan**, *Le colonie Armene del medio evo in Italia e le Relazioni culturali Italo-Armene (Materiale per la Storia degli Armeni in Italia)*, "Atti del Primo simposio internazionale di arte Armena", Venezia, 1978, pp. 803-931. **B. L. Zekiyan**, *In mergine alla Storia. Dal fenomeno dell'emigrazione verso un nuovo concetto dell'identita e dell'integrazione etnoculturalle*, "Ad limina Italiae". A cura di B. L. Zekiyan. Venezia, 1996, p. 267-286.

4 Documents sur le Régime des Terres dans la Principoté de Moée au XIVe siècle. Publié Jean Longnon; Peter Topping (Documents et Recherches sur l'économie des pays Byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen age. Sous la direction de Paul Lemerle, IX), Paris, 1969, p. 104-109, 225.

5 **Ղ. Ալիշան**, *Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-Դ եւ ի ԺԵ-Ջ դարս*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1896, էջ 172-173:

6 **Ղ. Ալիշան**, *նշ. աշխ.*, էջ 391:

7 Նոյն տեղում, էջ 503-504:

8 Նոյն տեղում, էջ 234-264:

9 Նոյն տեղում, էջ 368-380:

10 **Ю. Г. Барсегов**, *Дело королевского пирата Кидда (из истории борьбы армянского купечества против пиратства)*, «ՊԲՀ», 1986, թիւ 3, էջ 174-175:

11 **Վ. Բայբուրդեան**, *Համաշխարհային առեւտուրը եւ իրանահայութիւնը 17-րդ դարում*, Թեհրան, 1996. **Պ. Չորաճեան**, *Հայ-չինովական յարաբերութիւնների պատմութիւնից*, «Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հտ. XVII, Ե., 1998, էջ 194-200:

12 **Մկրտիչ եպս. Ադաւնունի**, *Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, 1929, էջ 118:

13 **Ա. Գ. Աբրահամեան**, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան*, Բ, Երեւան, 1967, էջ 205:

14 Ինքնութիւնը պարզել չյաջողուեց, սակայն ակնյայտ է, թէ Օգոստինոս Բաջեցին «հայի» ասելով՝ նկատի ունի էջմիածնական հոգեւորականութեանը:

15 **Ք. Պատկանեան**, *Նշխարք մատենագրութեան հայոց*, Ս-Պբ, 1884, էջ 12:

16 **Զաքարիա Ագուլեցի**, *Օրագրութիւն*, Երեւան, 1938. **Վ. Յակոբեան**, *Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական ճօթերը*, «Տեղեկագիր հաս. գիտ.», 1957, թիւ 6, էջ 109. **Ա. Ալպոյաճեան**, *Սպանիա եւ Հայաստան*, «ՊԲՀ», 1959, թիւ 4, էջ 96-99. **Լ. Ս. Խաչիկեան**, *Սարգիս աբեղայի ուղեգրութիւնը*, «ՊԲՀ», 1970, թիւ 3, էջ 125-148:

17 **Վ. Մաւեան**, *Անկապ օրագիր*, Երուսաղէմ, 1968, էջ 159: Օգտագործուած է ըստ **Ա. Գ. Աբրամեան**, *V-XVII դդ. հայ-իսպանական պատմամշակութային կապերի պատմութիւնից*, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1990, թիւ 8, էջ 38:

18 **В. О. Уляницкий**, *Русские консульства за границею в XVIII веке*, часть 1, Москва, 1899, с. 327.

19 Բնագրում ուշագրաւ է "ces grecs sont pour la plus grande partie des arméniens" արտայայտութիւնը, որի մօտ հարցական է դրել հրատարակիչը:

20 **В. О. Уляницкий**, *Русские консульства за границею в XVIII веке*, с. 328.

21 **Richard Henning**, *Terrae incognitae: eine Zusamenstellung und kritische Bewertung der wichtigste vorkolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, Bd. 1-3, Leiden, E. J. Brill, 1936-1938; **М. А. Коган**, *О географических воззрениях европейцев накануне великих географических открытий*, «Путешествия и географические открытия в XV-XIX веках», М.-Л., «Наука», 1965, с. 109-119; **Фернан Бродель**, *Структуры повседневности: возможное и невозможное*, т. I. Перевод с французского Щ. У. Куббеля, М., 1986, с. 74-76.

22 Ամերիկայի պատմութեան ուրուագծերը, էջ 10, 26:

23 **Ռ. Վ. Կիւլպէնկեան**, *Հայ-պորտուգալական յարաբերութիւններ*, Երեւան, 1986. **Մեսրոպ արքեպ. Աշճեան**, *Finis Terrae Ցեզր Աշխարհի. Հայ ուխտաւորութեան վերջին կայանը*: Երեւան, 2001. **Վ. Մատթէոսեան**, *Հայկական կիլիկիան ու Սպանիան. Պատմական ակնարկ*, «Վէմ», 1995, թիւ 1, էջ 61-67:

24 Նամակը գրուել է 1494 թ. յունիսին: Նամակի բնագրի հրապարակումը տե՛ս **Պ. Չորաճեան**, *Հայ ուղեգիրները Հռոմի եւ Իտալիայի մասին*, «Հայաստանի պատմութեան նիւթեր Կենտրոնական Եւրոպայի դիւաններում», Երեւան, 2001, էջ 36-41:

25 Andrees allgemeiner Handatlas. Vierter Auflage, 99/100, H 1.

26 **Վ. Յակոբեան**, *Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը*, «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, թիւ 6, էջ 110: Մարտիրոս Երզնկացու «Ճանապարհորդութեան» Մաշտոցի անուան Մատենադարանում պահուող եւ նախորդ օրինակներից մի շարք տարբերութիւններ ունեցող նորայայտ օրինակում, որը պատրաստում ենք հրատարակութեան, «խաթուն»-ի փոխարէն առկայ է «իշխութիւն» բառը, որ հարցականի տակ է առնում թագուհուն տեսնելու փաստը:

27 Նաւ:

28 **Լ. Ս. Խաչիկեան**, *Սարգիս աբեղայի ուղեգրութիւնը*, «ՊԲՀ», 1970, թիւ 3, էջ 125-148. **Լեւոն Խաչիկեան**, *Աշխատութիւններ*, հտ. Ա, Երեւան, 1995, էջ 310:

29 Նոյն տեղում, էջ 311:

30 ՄՄ ձեռ. թիւ 6243, էջ 203ա, թիւ 7424, էջ 204ա:

31 «Բազմավէպ», 1882, էջ 212:

32 **Е. Л. Лифтин**, *Типология и взаимосвязи средневековых литератур*, "Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада", М., 1974, с. 19.

33 ՄՄ ձեռ. թիւ, 10572, էջ 50ա-59բ:

34 Իտալերէնում՝ Don Eliseo, da Sarbanga, Paleologo Armeno.

35 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարաձաղցւոյ: Հրատ. Մեսրոպ վրդ. Նշաճեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 457-458:

36 Նոյն տեղում, էջ 458-459 (ընդգծումները իմն են՝ Պ. Չ.):

37 «Որ էս է [7] հոգուս Ա [1] Դօն էզելին է ելել, որ Բարղամն է, եկել այ Ըսպանիայ թագաւորէն ասկար ու եարաղ յինք առել, որ քնան տեղն զաֆրեն: Անցեալ գարունքին խմար տառցել են, որ ալտ[59բ] այ տեղն են, էնտոնց մեծաւորն, հօքմ առողն Պալալակէնց Բարղամն այ» (տե՛ս ուստորեւ. ընդգծ. մերն են՝ Պ. Չ.):

38 Հին Ջուղայի մասին տե՛ս **С. Тер-Аветисян**, *Город Джуга*, Тбилиси, 1936.

39 **Լ. Ս. Խաչիկեան**, *Սարգիս աբեղայի ուղեգրութիւնը*, «ՊԲՀ», 1970, թիւ 3, էջ 125-148:

© National Library of Armenia

40 Ամերիկայի պատմութեան ուրուագծերը, էջ 13:

41 **И. Ю. Крачковский**, *Первое арабское описание путешествия в Южную Америку*, "Труды Московского института востоковедения", т. IV, М., 1947, с. 89-93; **И. Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, т. IV, М.-Л., 1957, с. 682-684.

42 **И. Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, с. 682.

43 **И. Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, с. 684.

44 Rihlat auwal sargii la Amerika. Le plus ancien voyage d'un oriental en Amérique (1660-1683), voyage du curé Chaldéen Elias, fils du pretre Jean de Mossoul, d'après le ms. de l'archéveché d'Alep, éd. et annoté par le père A. Rabbath. Beyrouth, 1906.

45 **И. Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, с. 684.

46 Ամերիկեան մայրցամաք կատարուող այցելութիւնների առաջնահերթ նպատակներից էր նաեւ դրամահաւաքութիւնը եւ այցելուներից ոմանք թողել են այդ մասին ինքնագիր յիշատակարաններ, ինչպէս օրինակ Պետրոս Ղորաւ Ջահկեցի հայազգի կաթողիկէ հոգեւորականը. «Թվին ՌՁԺԹ (1719) հոգտեմբերի ԺԲ օրն մտանք նաւ, վասն երթալոյ Վանայտիկն: ԺԱ օր Քորպազ (Գորֆու) նստեցինք, նովեմբերի Զ հասանք Վանայտեկ. Գ (3) օր Մալայմուք (Malamocco, կղզեակ) կացինք. նովեմբերի Ժ եկինք Վանայտիկ կուշտին. արկաթ գցեց. նստեց նազարէթն. կամի (նաւուն) մէջք կայցինք: Դեցեմբերի ԻԱ օրն ելանք կամէն, գնացինք Վանայտիկ մեր վանքն, որ անուն է Սան Ջվան Փաւլու այ: Բ (2) ամիս տեղն կացինք:

Թիվին ՌՁԻ փետրուվարի ԺԸ (18) Վանայտիկէն ելանք, մարտի ԺԴ (14) օրն հասանք մեծն Հոսմ. կացինք ԼԸ (38) օր: Հոսմօ ելանք, ծովով Ե (5) օրումն հասանք Ալեկօռնայ, մայիսի առաջինն. տեղն կացինք ԻԲ (22) աւուր. Ալեկօռնոյ ելանք ծովով գնացինք Ճենվայ, Գ (3) օրումն՝ մայիսի ԻԵ (25) օրն. մին ամիս կացինք Ճենվայ մեր վանքումն, որ անուն է Սայն Քաստէլօ: Սուրբ Ցօվաննէս Մկրտիչի տօնին մտանք նաւ՝ առ ի երթալ Ընպանիայ: - Յուլիսի ԺԲ (12) օրն հասանք Ընպանիայ, առաջի քաղաքն, որ է Ալէկանթայ. եւ այս քաղաքին մեր վանքում օթաղ արինք ութ օր. ապայ ելանք կալէրով, Դ (4) օրումն հասանք Սան Ֆիլիպ, մեր վանքն. անդ կացինք Ե(5) օր. ապայ գնացինք Վալէնցիայ. յուլիսի ԻԹ /29/ գնացինք Վալենցիայ, որ է սուրբ Վէսէնսիոսի վանքն, որ է մեր վանքն, եւ պատարագ մատուցինք սուրբ Վէսէնսիոսի խուցումն. եւ մնացինք այս վանքումն ԼԹ (39) յաւուր վասն ժողովի. եւ ելանք այս վանքէն սեպտեմբերի Զ (6) յաւուրն դէպ ի մայրաքաղաքն Մայտրիդ: - Վալենցիոյ Ը (8) օրումն հասանք Մայտրիդ:

Սեպտեմբերի ԺԳ (13) օրն Մայտրիդ. մին ամիս եւ Դ /4/ օր կացինք մեր կարգի օսպիցումն. յետ նորա գնացինք Ե /5/ օրումն Սքօվիայ (Սեկովիա)՝ մեր վանքն, որ է առջի վանքն սուրբ հայրն մերոյ Դօմինիկոսի, որ սուրբ հայրն Դօմինիկոս Սպանիայ յերկրումն սահմանել էր սրբազան կարքն. եւ պատարագ մատուցինք ի վերայ բեմին եւ օթեւանին, որ սուրբ մեր Դօմինիկոս բազում ժամանակ այս վերոգրեալ խցումն կացել էր: Եւ տեսինք Սպանիոյ թագաւորն Փիլիպոս Հինգերորդն եւ թագուհին՝ մեր վանքի դասին: Այս վանքումն ԺԴ (14) օր, որ է թիվին ՌՉԻ (1720) հոգտեմբ. (ԻԸ) Սիմօնի եւ Ցուդայի տօնին:..

Թիվին ՌՉԻԲ (1722) յունվարի Ի (20) մտանք ի երկիրն Փորթուքալի, որ է Մէրթուլայ, ի վանն սուրբ հարն մեր Ֆռացիցկոսի. Հայր Պատրի Վարտեանն էր Պատրի Պետրոս Սանդայ Կատարինայ. Թիվին ՌՉԻԳ (1723) յուլիսի Ե (5) օրն մտանք նաւ եւ Թ օրուն ելանք ճանապարհ. մեկ օրէն յետն՝ էլ երկիր չի երեւաց. մինչեւ Թ (9) օրումն հասանք Կանարիայ (կղզին). մեկ օրէն յետն էլ երկիր չի երեւաց, մինչեւ Փօրթ Ըոիքօ (Porto Ricco). վերջն ԿԵ (65) օրումն հասանք Հնդըստան (յԱմերիկա). առաջի քաղաքն Լայ Վերայ Գրուզ:

Ես ֆր. Պետրոս Ղօռան եւ Ջվանն Պրէդիկայթօր Ճէնիրեալ գնացի Նոր Հնդըստան. մնացի դեղն Գ (3) տարի» (**Ղ. Ալիշան**, *Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի*. Վենետիկ, 1893, էջ 405: Ոչ էական մի շարք տարընթերցումներով հմմտ. Հ. Սահակ վրդ. Ծեմճեմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանիս Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Դ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1993, էջ 865-868):

47 **Ց. Ժ. Ցարութիւնեան**, *Ղուկաս Խարբերդցին եւ «Սահմանագրութիւն Նոր Ամերիգայի» աշխատութիւնը*, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1994, թիւ 3, էջ 133-152:

48 Ամերիկայի հայկական գաղթօջախի պատմութեան մասին աշխատութիւններում որպէս առաջին հայազգի վերաբնակիչ առայժմ նշւում են միայն Վիրջինիայի գաղթականական ցուցակներում 1618 թ. ներքոյ արձանագրուած Ջորջ Մարտին Հայը եւ 1653-1654 թթ. վերաբերող տեղեկութեամբ՝ պոլսահայ երկու շերամապահների: Տե՛ս **Ն. Լ. Մանկուճի**, *Ամերիկահայ գաղութի պատմութիւնից*, «ՊԲՀ», 1962, թիւ 1, էջ 95. **Ա. Գ. Աբրահամեան**, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան*, հտ. Բ, Երեւան, 1967, էջ 342-343. **Գայիանէ Ցակոբեան**, *Հայերի գաղթը ԱՄՆ*, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1986, թիւ 12 (528), էջ 36. **Քնարիկ Աւագեան**, *Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների հայ գաղութի պատմութիւնը (սկզբնաւորումից մինչեւ 1924 թ.)*, Երեւան, 2000, էջ 14-16 եւ այլն:

49 Ի լատինաց. 2 նոյեմբեր ամսոյ (ծանօթ. Հ. Ղ. Ալիշանի):

50 Ի բնագր. Nizola (?) - Nizzuro եւ Nizzolo, անուն փոքր կենդանւոյ պզտի մկան մը ձեւով (ծանօթ. Հ. Ղ. Ալիշանի):

51 Malta (՞) տեսակ մը ազնիւ ծովու ձուկ (ծանօթ. Հ. Ղ. Ալիշանի):

52 Տպագրութեան

53 Պատճէն

54 Նոր Աշխարհ

55 Մօտ

56 Գովեստ

57 Ամսուայ համար

58 Պաշար

59 Կղզի

60 Ծանօթագրութիւն, տեղատւութիւն

61 Ծովը

62 Նաւահանգիստ

63 Քանի որ, որովհետեւ

64 Առագա՞ստ

65 Բնակութիւն, շէնութիւն

66 Ալա (պրս.) — ձայն, երգ, կանչ, աղմուկ, ճիչ

67 Անհրաժեշտ, պէտք

68 Միտք

69 Ջանվար (պրս.) — գազան, կենդանի

70 Ջառիթափ, գահավէժ, խոր

71 Գնալ

72 Կայեան, օթեւան, հեռաւորութիւն, տեւողութիւն

73 Ջադե (պրս.) — արահետ

74 Մինչեւ

75 Տանջանք, հոգս

76 Ջայ անել (պրսկ. zāya, թրք. zayi) — ապարդիւն ծախսել, վատնել, կորցնել, փչացնել, սպառել:

77 Հրէշ, վիշապ

78 Ջղջալ

79 Օրտու ղօնաղի — բանակատեղ. տե՛ս **Եղիա Մուշեղեան Կարնեցի**, *Թուրքերէն-հայերէն բառարան*, աշխ. Բ. Լ. Չուքասզեանի, Երեւան, 1986, էջ 88:

80 Պալատներ

81 Հանդարտուել, հանգստանալ

82 Տախտակ, թաւա

83 Երկարութիւնն

84 Անկիւն եզերք, կողմ

85 Ամրացուած

86 Միջնադարեան պատկերացումների մէջ պատմական բազում իրողութիւններ վերագրուել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն կամ նրա ժամանակներին: Նման մէկ պնդում է նաեւ Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյցի» մէջ Ասիայի նկարագրութեան հատուածում արձանագրուած այն սկիզբը, թէ «Սկսեալ նախ ի դրանէն հոնաց, որ է դուռն ալանաց. Երկաթի, զոր եդեալ է Աղէքսանդր Մակեդոնացի, զի նա ժողովեաց ամենայն ազգաց զփանաքիս եւ զկարճահասակս, զխեղս զխեղս, զկաղս, զկոյրս, զգողս եւ զվնասակարս եւ տարեալ ի կողմն հիւսիսոյ բնակեցոյց եւ պարսպեալ ամրացոյց եւ եդ դուռն երկաթի ի վերա՝ մարգարեացաւ եւ գրեաց ի վերայ դրանն, թէ «յորժամ յետին դարէն Պկդ [664] անկանի դուռն այն եւ ելանեն Իդ [24] թագաւորութիւնք եւ ապականէն զաշխարհս Աճուճաց եւ Բաճուճաց ազգ կոչեցեալք, զոր Ցովաննէս Աւետարանիչն Գօգ եւ Մագօգ կոչէ վասն անթիւ բազմութեան» (Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատ. Հայկ Պէրպէրեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960):

87 Հակոտնեայ

88 Այդպէս

89 Հարստութիւն, տիրոյթ, իշխանութիւն

90 Մաս, բաժին, բախտ

91 Վառելափայտ

92 Տեղի տալ, ընդառաջել, համոզուել, համաձայնել, ընդունել

93 Քարանձաւ

94 Վերջ, եզր

95 Գլխիվայր

96 Պէտք, անհրաժեշտութիւն

97 Ցոյս

98 Իրօք

99 Ձափ

100 Գոյն

101 Մէկէն, միանգամից

102 Կերակուր, ուտելիք, միրգ, սեխ (թրք.). Զ. Ա-գուլեցին գործածում է էմիշ ձեւով. «միայն մի ամաս էմիշ»: **Զաքարիա Ագուլեցի**, *Օրագրութիւն*, Երեւան, 1938, էջ 147:

103 Ցետոյ, այնուհետեւ

104 Բերդ, ամրոց

105 Ակնարկելով

106 Նկար, պատկեր

107 Պատճառ

108 Դրութիւն, իրավիճակ

109 Գուցէ թէ

110 Հաւատի

111 Հատիկ, հացահատիկ, կուտ

112 Պնդուկ

113 Թանկարժէք քարի տեսակ

© National Library of Armenia

114 Հանաք, ծաղր, դիւրին գործ
115 Իրօք, ճիշտ
116 Սպիտակ ծովի
117 Սեւ ծովի
118 Ճիշտ
119 Ծաղր
120 Եղանակը
121 Որոշ
122 Կայծակ
123 Ուժեղ, սաստիկ
124 Խոնաւութիւն, ցող
125 Այնժամ, այն ժամանակ, այնուհետեւ
126 Իրենք
127 Մերկ
128 Ուտելիք, կերակուր
129 Տարբերութիւն
130 Փայտի
131 Ցղի
132 Մշտապէս
133 Բարելի, լաւ
134 Հասակ
135 Երեխայ
136 Ժամանակ
137 Հալեւոր, ծեր
138 Քիթ
139 Օձ
140 Լեզու
141 Բազի վախտ — երբեմն
142 Վէրք
143 Դեռ
144 Գունդ, գնդաձեւ
145 Լրիւ, միասնական, ամբողջ
146 Ջինուոր, զօրք, բանակ
147 Գրաւել, զաւթել, նուաճել
148 Թարգմանուեց

ՍՈՒՄԳԱՅԻԹԵԱՆ ՋԱՐԴԵՐ. ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆ, ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ

Յարութիւն Սարութեան

Լեռնային Ղարաբաղի հայութեան ինքնորոշմանը սատարելու նպատակով 1988 թ. փետրուարի 20-ից Երեւանի թատերական հրապարակում կազմակերպուող հարիւր հազարանոց հանրահաւաքներին ի պատասխան, փետրուարի 26-ին Հայաստանի եւ Ադրբեջանի աշխատաւորներին ուղերձ յղեց ԽՄԿԿ կենտրոնական կոմիտէի գլխաւոր քարտուղար, ԽՍՀՄ փոխտոգի ղեկավար Մ. Ս. Գորբաչովը: Նա կոչ էր անում հանգստութեան, առաջարկում էր վերադառնալ նորմալ կեանքի եւ աշխատանքի, պահպանել հասարակական կարգուկանոնը[1]: Եւ եթէ Երեւանում փետրուարի 26-ին որոշուեց դադարեցնել հանրահաւաքներն ու վերադառնալ աշխատանքի, ապա Ադրբեջանական ԽՍՀ Սումգայիթի քաղաքում իրադարձութիւնները զարգացան լրիւ այլ հունով:

Սումգայիթը գտնւում է Բաքուից 25-30 կմ հեռաւորութեան վրայ: Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրէին այստեղ ապրում էր մօտ 5000 մարդ: Պատերազմից յետոյ այդ բնակավայրը ընդգրկուեց «կոմունիզմի խոշոր կառոյցների» օբյեկտների շարքում եւ արդէն 1970-ական թուականներին արդիւնաբերական կարեւորութեամբ Բաքուից յետոյ գրաւեց երկրորդ տեղը հանրապետութիւնում: Սումգայիթի կառուցման գործում մեծ ներդրում ունեցան Ադրբեջանի հայ քաղաքացիները ու, մասնաւորապէս, Ղարաբաղից ապրուստի համար այնտեղ մեկնածները. պատահական չէ, որ թերթերում գրում էին, թէ «Սումգայիթի շինարարների աշխատանքային լեզուն հայերէն է»[2]: 1988 թ. Սումգայիթն ունէր շուրջ 250 հազ. բնակչութիւն, որից 18-20 հազարը հայեր էին: Խորհրդային հանրապետութեանը քաղաքը տարիներ շարունակ հրամցւում էր որպէս "Комсомольск-на-Каспии", "Город комсомольской славы" այն է՝ ինտերնացիոնալիզմի ոգով դաստիարակուած «երիտասարդութեան քաղաք». մասնաւորապէս, այնտեղ էր գտնւում ինտերնացիոնալ բարեկամութեան Ադրբեջանի ամենամեծ թանգարանը[3]:

Փետրուարի 27-ից սկսած 3 օր շարունակ, խորհրդային զօրամիաւորումներուն առկայութեան պայմաններում, Սումգայիթում տեղի ունեցան զանգուածային անկարգութիւններ, որոնց ընթացքում բասկզբին իրականացուած հայերի ցեղասպանութեան թուրքական մեթոդներով, սպանուեցին՝ պաշտօնական տուեալներով՝ «հայ ազգութեան 26 քաղաքացիներ»[4]: Սակայն, որոշ տուեալների համաձայն, զոհերի թիւն անցնում էր 115-ը[5], անգամ հասնում էր մինչեւ 197-ը[6]: Հայերին ծեծում էին, խոշտանգում էին, բռնաբարում էին, դուրս էին նետում պատուհաններից, սպանում էին ամրանապատուհաններից, կտրատում կաճղերով ու դանակներով, կտրատում կացիններով հարուածներով, գլխատում, այրում էին խարոյկներում... Այս գործողութիւնները ՏԱՍՍ-ի պաշտօնական հաղորդագրութեան մէջ ներկայացւում էին որպէս թէ «մի խումբ խուլիգանական տարրեր անկարգութիւններ են հրահրել: Տեղեակ եղել սանձարձակութեան ու բռնութեան դէպքեր»[7]: Սումգայիթում հայերի կոտորածը ԽՍՀՄ դատախազութեան կող-

© National Library of Armenia